

Meml kler Döneminde Bir İlim Kurumu: İbn Tolun Camii ve Ulemaya Sunduğu Mansıplar*

Muhammet Enes Midilli**

Meml kler döneminde Kahire, ulemaya dersler ve mansıplar sunan ok sayıda ilim kurumuna ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemde şehirdeki bazı büyük camiler, sultanların ve yüksek dereceli emirlerin kurdukları vakıflar sayesinde vakıf-temelli birer ilim kurumu haline gelmiştir. Bu camilerin erken örneklerinden biri olan İbn Tolun Camii, VII. (XIV.) asrın sonunda dönemin Meml k sultanı tarafından yeniden imar ettirilmiştir. Camiyi Meml kler döneminin önde gelen ilim kurumlarından biri haline getiren vakıf da bu imar faaliyeti sırasında kurulmuştur. Cami vakfiyesinin dersler ve mansıp sahipleriyle ilgili şartları ieren bölümleri bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Meml kler döneminde İbn Tolun Camii'nde dört fıkıh mezhebinin her biri iin derslerin yanı sıra tefsir, hadis, tıp, mi'ad, kıraat ve nahiv dersleri düzenlenmekteydi. Camide ulemaya fıkıh müderrisi, mu'ıd, tefsir şeyhi, hadis şeyhi, nakib, tıp müderrisi, mi'ad şeyhi, münşid/m'adih, kıraat ve nahiv mütesaddiri, m lakkin, şeyhüssübha, müsebbih/z'akir, hatip, imam, reis lm ezzinin, müezzin, k'ari, müeddip, arif, h'azin lk t p ve sa'ati gibi eğitimle ve dini vazifelerle ilgili ok sayıda mansıp tahsis edilmiştir. Makalede, vakfiye merkeze alınarak bu mansıpların mahiyetleri tespit edilmeye alışılmış, bu sırada Meml k Kahiresi'ndeki ilim kurumlarının günümüze ulaşan vakfiyeleri, Meml k kaynaklarındaki bilgiler ve mansıpların tanımlarıyla ilgili modern literatürde yer alan tartışmalar da dikkate alınmıştır. Makalede ayrıca dört fıkıh mezhebinin yanında birden fazla ilmin tedris edildiği ok mansıplı ilim kurumlarının teşekkülü hakkında bilgi verilerek İbn Tolun Camii'nde görülen ilim kurumu modelinin tarihi bağlamı tespit edilmeye alışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Tolun Camii, cami, vakfiye, mansıp, ulema, medrese, Kahire, Meml kler.

* Araştırmacı Yetiştirme Projesi (AYP) erevesinde sunduğu katkılardan dolayı Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi yönetimine, proje kapsamında bu makalenin yazım aşamalarını takip eden ve titizlikle metni okuyup katkıda bulunan Do. Dr. Berat Aıl'a, kıymetli önerileriyle makalenin olgunlaşmasını sağlayan Do. Dr. Halit  zkan, Dr.  gr. Üyesi Harun Yılmaz ve Dr.  gr. Üyesi Halil İbrahim Hacabay'a teşekkür ederim.

** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ORCID 0000-0003-0145-3987
enesmidilli@istanbul.edu.tr

Giriş

Memlûkler döneminde ulemanın sosyal tarihi, ilmî mansıpların ve bu mansıpların kendileri üzerinden vazedildiği ilim kurumlarının tarihi ile yakından ilişkilidir. Erken Memlûk döneminde Kahire camilerinin vakıflarla desteklenen birer ilim kurumu hüviyeti kazanmaya başladıkları görülmektedir. Bu camilerden biri olan İbn Tolun Camii'nin Memlûkler döneminde kurulan vakfı, vakfiyede ulemaya tahsis edilen mansıplar, bu mansıpların tanımları, mansıplarla dersler ve ilimler arasında kurulan ilişki ve mansıpların ulemanın ilmî ve meslekî hayatına muhtemel etkileri bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, Memlûkler döneminde ulemaya sunulan mansıpların, İbn Tolun Camii'de yer alan mansıplar üzerinden incelenmesi de hedeflenmektedir.

Makalede öncelikle İbn Tolun Camii'nin Memlûkler döneminde yeniden imar edilmesi, bu imar faaliyeti sırasında cami için kurulan vakıf, bu vakfın günümüze ulaşan vakfiyesi ve vakfiyede dersler ve mansıplar hakkında belirlenen şartlar hakkında bilgi verilecektir. Ardından camideki mansıpların sayısı, çeşitliliği ve mansıp sahiplerinin tahsisatı dikkate alınarak caminin, Kahire'de bulunan ilim kurumları arasındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda İbn Tolun Camii'nde görülen, dört fıkh mezhebi ve beraberinde birden fazla ilmin tedris edildiği, ulemaya çok sayıda mansıp sunan ilim kurumu modelinin teşekkül süreci de değerlendirilecektir. Camilerin, ele alınan dönemde Kahire'de, vakıflar aracılığı ile ulemaya mansıplar sunan prestijli ilim kurumları haline geldiği tezi, bu makalenin temel iddiasını oluşturmaktadır.

İslam tarihinde ilim kurumları arasında caminin yeri nedir, bu kurumların tarihî serüveninde bir ilim kurumu olması bakımından caminin konumunda bir değişiklik meydana gelmiş midir, cami ile başta medrese olmak üzere diğer ilim kurumları arasında nasıl bir ilişki vardır ve zaman içerisinde farklı bölgelerde bu ilişkinin mahiyetinde değişiklikler olmuş mudur gibi sorular, İslam ilim kurumlarıyla ilgili modern literatürde -çoğu zaman doğrudan olmasa da- tartışmaya dahil edilmiştir. Johannes Pedersen, *Encyclopaedia of Islam*'ın birinci edisyonu için yazdığı "Masdjid" maddesinde, başta medrese olmak üzere İslam dünyasında ortaya çıkan ilim kurumlarının temel özellikleri bakımından camilerle tamamen aynı olduklarını ileri sürmüştür. Ona göre medreselerde ibadet yapılan mekânlar, camilerde ise öğrencilerin ders yapabildikleri ve konaklayabildikleri alanlar bulunmaktaydı.¹ Camilerde olduğu gibi medreselerde de vaaz verildiği ve içinde minber

1 Pedersen, "Masdjid", s. 354.

bulunan yani cuma hutbesi verilen medreselerin bulunduğu bilinmektedir.² Pedersen, bütün ilim kurumlarını bir şekilde cami ile irtibatlandırır ve buna uygun olarak, “Bir Eğitim Merkezi Olarak Cami” başlığı altında medrese ve medreseye benzer kurumlar dediği hankah, ribat, bîmaristan, mektep, küttap ve kütüphane gibi kurumların işlevleri ve mimari formları bakımından cami olma vasfını sürdürdüklerini, camilerin de çeşitli şekillerde bu kurumların işlevlerini yerine getirdiklerini savunur.³

George Makdisi, medrese tarihine dair yapılmış en önemli çalışmalardan biri sayılan *The Rise of Colleges*'ta, Pedersen'in yukarıda belirtilen görüşlerini değerlendirir ve onun medrese ile cami arasında hiçbir fark görmemesini, asıl ilgi alanının “medrese-cami” niteliğindeki Kahire camileri olmasına bağlar. Makdisi'ye göre Kahire'deki pek çok caminin asıl işlevi, öncelikle bir eğitim kurumu, ardından cuma namazlarının kılındığı bir ibadethane olarak hizmet vermektir. Şehirde çok sayıda cami bulunmasının temel sebebi de budur.⁴ Makdisi aslında, medresenin kuruluşu, idarî kontrolü ve müfredatı bakımından camiden farklı bir kurum olduğunu düşünmekteydi.⁵ Buna rağmen Kahire söz konusu olduğunda bu şehirdeki camilerin pek çoğunun “medrese-cami” niteliği taşıdığını ifade etmekte, ancak “medrese-cami” ifadesiyle neyi kastettiğini yeterince açıklamamaktadır.

2 Pedersen, bir caminin çevresinde ders yapılmak üzere ayrılan bir odanın ya da cami içindeki bir halkanın zaman zaman medrese olarak isimlendirilebildiğini söyler. Medrese ya camiye bağlı olarak caminin çevresinde yer alır ya da şayet camiden uzak bir konumda inşa edilmişse bu durumda sahip olduğu ibadet mekânı ve hutbe okunan minberi ile kendisi bir cami işlevi görürdü. Dolayısıyla ona göre her iki durumda da medresenin camiden farklı bir kurum olduğu söylenemez (Pedersen, “Masdjid”, s. 357-58).

3 Buna göre örneğin bir hankahın temel gayesi sùfilere konaklayacakları ve zikir yapabilecekleri bir mekân sunmaktır. Ancak namaz kılmaya tahsis edilmiş alanlara sahip olması ve bazı örneklerinde görüldüğü üzere cuma hutbesi verilen bir minbere sahip olması bakımından hankah da aslında bir camidir (Pedersen, “Masdjid”, s. 359).

4 Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 20-21. Ancak Makdisi, Pedersen'in tezini kabul etmez ve medrese ile caminin temelde aynı kurumlar olarak görülmesi halinde ikisinin hususiyetlerinin belirsiz hale geleceğini söyler (Makdisi, *The Rise of Colleges*, s. 305; tercümesi için bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 433).

5 Makdisi'ye göre caminin aksine medresenin kuruluşu vakfa dayanır ve medresede bulunan tek kürsüye vâkıfın belirlediği bir âlim müderris olarak atanır. Camideki bir halkanın müderrisliğine ise atama bizzat halife tarafından yapılır (Makdisi, “Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri”, s. 206-207, 218). Dolayısıyla halifenin yetki sahası içinde olan camiye “yönlendirmek” söz konusu değildir, fakat doğrudan vâkıfın iradesiyle yönetilen medreseler şahısların “siyasî icraatlarının bir aracı” olarak kullanılabilir (Makdisi, “Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri”, s. 253). Müfredat bakımından ise medrese, Makdisi'ye göre dini ilimlerin en önemlisi olan fıkıh ilmine tahsis edilmiş bir kurumdur, camide ise bu ilimlerin tamamı için çok sayıda kürsü bulunur (“Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri”, s. 249).

Pedersen ve Makdisi'nin çalışmaları, Kahire'de caminin önemli bir ilim kurumu olduğunu ima etmenin ötesinde konuyla ilgili kaynakların ayrıntılı bir incelemesini içermez. Memlûk Kahiresi'nde caminin bir ilim kurumu olarak sahip olduğu hususiyetler, Jonathan Berkey tarafından daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ona göre vakıflar aracılığı ile düzenli derslerin yapıldığı ilim kurumlarını medrese ile sınırlandırmak mümkün değildir. Bilginin elde edilmesini, aktarılmasını ve bu süreçteki aktörler olan âlimleri konu edinen çalışmalar, medrese dışındaki kurumları da dikkate almak durumundadır.⁶

Berkey'e göre tedarik edilen ilimler ve derslerde takip edilen usuller bakımından cami ve medrese gibi kurumları birbirinden ayırt etmek mümkün değildir. Zira hem camide hem medresede tedarik edilen ilimler aynıydı ve dersler her iki kurumda da aynı âlimler tarafından verilmekteydi. Bir başka deyişle her iki kurumda da müderrislik yapan âlimler aynı havuzdan seçilmekteydi.⁷ Bilginin aktarılmasında takip edilen usul ve bir ilim dalında ihtisas sahibi kabul edilmenin şartları bakımından ise eğitim, hocatalebe ilişkisine dayanmaktaydı. Onun ifadeleriyle Memlûkler döneminde Kahire'de eğitim, "loci"ye (kurum) değil "personae"ye (belirli bir hoca) bağlıdır ve kurumların eğitim süreçlerinde bir tekel oluşturması söz konusu değildir.⁸

Berkey, Memlûkler dönemi boyunca Kahire'de, içerisinde dersler için mekân sağlayan ve bununla yetinmeyip hocalar ve talebeler için maaşlar sunan çok sayıda caminin kurulduğunu özellikle vurgular. Ezher Camii, Amr b. Âs Camii, Hâkim Camii, İbn Tolun Camii, Mâridânî Camii, Hatîrî Camii, Aksungur Camii gibi camilerde vakıflarla desteklenen dersler ve ulemaya sunulan mansıplardan örnekler verir. Bu kurumların ya kuruluşlarından itibaren ya da daha sonra bir vâkıfın teşebbüsü ile İslamî ilimlere dair düzenli ve vakıflarla desteklenen dersler sunduklarını ve bu şekilde giderek medrese ile benzerlik göstermeye başladıklarını savunur.⁹ Berkey'nin çalışması, Memlûk Kahiresi'nde bir ilim kurumu olarak camiye dair kısa bir inceleme içermesine rağmen cami-vakıf ve cami-medrese ilişkilerine dair önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Memlûkler dönemi ilim kurumlarını ele alan Arapça modern çalışmalar içerisinde Abdülganî Mahmûd Abdül'âtî'nin, Eyyûbîler ve Memlûkler

6 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 50; kitabın Türkçe tercümesi için bk. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, s. 66.

7 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 54.

8 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 23, 50.

9 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 51-54.

döneminde Kahire’de ilim kurumlarını incelediği çalışması, camilere özel bir yer ayırması bakımından önem arz etmektedir. Abdül’âtî, medrese inşasına daha fazla önem vermeleri sebebiyle Eyyûbîler döneminde Mısır’da camilerin nisbi bir ihmale maruz kaldıklarını ileri sürmektedir. Ona göre Memlükler döneminde bir ilim kurumu olarak camilere verilen önem artmış, bu bağlamda camilerde dersler ikame edilerek müderrislere ve öğrencilere maaşlar tahsis edilmiştir.¹⁰ Muhammed Muhammed Emîn ise Memlükler döneminde Mısır vakıflarını incelediği çalışmasında İbn Tolun Camii, Amr b. Âs Camii ve Ezher Camii gibi büyük camilerin ilmi şöhretlerini muhafaza etmek adına dönemin sultanları ve emîrleri tarafından bu camilere dersler vakfedildiğini, bu derslere katılan müderris ve öğrencilere de maaşlar tahsis edildiğini ifade etmektedir.¹¹ Memlükler’in son asrında Kahire’de hadis ilminin tedrisi, muhaddisler ve hadis literatürünü konu edindiği çalışmasında Halit Özkan, hadis derslerinin yapıldığı mekânlar arasında camileri de incelemiş ve camilerde yapılan hadis derslerinden ve bu dersleri veren muhaddislerden örnekler vermiştir.¹²

Buraya kadar ele alınan çalışmaların temel amacı, Memlükler döneminde Kahire’de vakıf-temelli bir ilim kurumu olarak camiye incelemek değildir. Onların bu konuya katkısı, Kahire’de, özellikle de Memlükler döneminde caminin, ibadet yapılan bir mekân olmanın ötesinde eğitimle ilgili işlevlere sahip olduğuna dikkat çekmek olmuştur. Bu çalışmalarda cami vakfiyelerinin ayrıntılı bir incelemesine yer verilmemiş, bu vakfiyelerin dersler ve mansıp sahiplerine ilişkin şartları yeterince değerlendirilmemiştir. Bu konuları ve Memlük Kahiresi’nde caminin, nasıl vakıflar yoluyla ulemaya dersler ve mansıplar sunan bir ilim kurumu haline geldiğini İbn Tolun Camii ve vakfiyesi üzerinden incelemek mümkündür.

İbn Tolun Camii’nin Tarihi: İnşa, İhmal ve Yeniden İmar

İbn Tolun Camii, Abbâsîler tarafından vali vekili olarak gönderildiği Mısır’da müstakil bir devlet kuran Ahmed b. Tolun (254-270/868-884) tarafından 265 (879) yılında inşa ettirilmiştir. Ahmed b. Tolun, kurucusu olduğu Tolunoğulları Devleti’nin başşehri olarak Fustat’ın kuzeydoğusuna Katâif

¹⁰ Abdül’âtî, *et-Ta’lîm fî Mısır*, s. 209-10.

¹¹ Emîn, *el-Evkâf*, s. 259-61.

¹² Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 55-60. Semâ kayıtlarından hareketle Dımaşk’ta bulunan Muzafferî Camii’nde Memlükler döneminde düzenlenen hadis derslerini ve bu derslerde kadınların okuttukları eserleri inceleyen bir çalışma için bk. Emiroğlu, “Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar”, s. 33-70.

şehrini kurmuş ve bu şehrin merkezine kendi ismiyle anılan camiyi inşa ettirmiştir.¹³

İbn Tolun Camii'nin inşa edildiği Katâ' şehri, Mısır'da Abbâsî hâkimiyetini yeniden tesis etmek üzere 292 (905) yılında bölgeye gönderilen Abbâsî ordusu tarafından yerle bir edilirken şehirden geriye sadece caminin kaldığı ifade edilmektedir.¹⁴ Tolunoğulları Devleti'nin son bulması ve Katâ' şehrinin tamamen yıkılmasıyla birlikte etrafında meskûn bir nüfus kalmayan cami ihmal edilmiş ve uzun bir süre metrûk vaziyette kalmıştır.¹⁵ Makrîzî (845/1442), Fâtûmî halifelerinden Müstansır-Billâh döneminde (427-487/1036-1094) Katâ' şehrinin harap vaziyette olduğunu, burada yaşayan bir nüfusun bulunmadığını, çoğu bölümü harap olan İbn Tolun Camii'nin de Mağripli hacıların Mısır'dan geçerken develeriyle birlikte konakladıkları bir mekân olarak kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁶ Bu tarihten yaklaşık bir asır sonra Eyyûbî hâkimiyetindeki Mısır'a gelen İbn Cübeyr de seyahatnamesinde, sultanın camiyi konaklamaları için Mağripli yolculara tahsis ettiğinden bahsetmektedir.¹⁷

Tolunoğulları dönemindeki ihtişamlı günlerinden yaklaşık dört asır sonra İbn Tolun Camii'nin yeniden imarı ve çevresindeki bölgenin yeniden mamur hale gelmesi Memlûkler döneminde gerçekleşecektir. Bu dönemde caminin bulunduğu Fustat ve Kahire arasındaki bölgede meskûn alanların arttığı, çok sayıda binanın bulunduğu ve dönemin nüfuzlu emîrlerinin burada ikamet ettiği ifade edilmektedir.¹⁸ Ayrıca ele alınan dönemde şehrin bu bölgesinde İbn Tolun Camii dışında çok sayıda cami, mescit, medrese, hankah ve türbe gibi yapının inşa edildiği bilinmekte, ciddi bir nüfus artışı olduğu

13 Belevî, *Sîretü Ahmed b. Tolun*, s. 182-83; İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzatü'l-behiyye*, s. 76-81; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, IV, 122-23; Behrens-Abouseif, "İbn Tolun Camii", s. 416. İbn Tolun Camii'nin mimari tarihi üzerine çalışmalar yapan Tarek Swelim, Ahmed b. Tolun'un Sâmerrâ şehrinde yetiştiğine dikkat çektikten sonra onun Mısır'da toplum nazarında meşruiyet kazanmak ve Mısır'ı Abbâsî vilayetinden müstakil bir devlete dönüştürmek için çabaladığını iddia etmektedir. Dolayısıyla ona göre mimarisinde Sâmerrâ üslubundan izler taşıyan İbn Tolun Camii'nin inşası, Ahmed b. Tolun'un bu siyasi programının bir parçası olarak değerlendirilmelidir (bk. Swelim, *Ibn Tulun*, s. 89).

14 İbn Dokmak, *el-İntisâr*, IV, 121; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 104.

15 Swelim, *Ibn Tulun*, s. 135.

16 Makrîzî, *el-Hitât*, IV/1, s. 74. Bununla birlikte Fâtımîler döneminde caminin bazı mimari birimlerinin yenilediğine dair kayıtlar ve kalıntılar bulunmaktadır (ayrıntılı bilgi için bk. Behrens-Abouseif, "İbn Tolun Camii", 417; Swelim, *Ibn Tulun*, s. 142-49).

17 İbn Cübeyr, *Rihle*, s. 26-27.

18 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, III, 423; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, IV, 121; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 40, 405, 409; Makrîzî, *el-Hitât*, II, 209-10; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IX, 198.

tahmin edilmektedir.¹⁹ Dolayısıyla caminin yeniden imarınının, Kahire'nin Memlûkler'in hâkimiyetinde yaşadığı genişleme ve geçirdiği dönüşümle yakından irtibatlı olduğu söylenebilir. Neticede 696 (1296) yılında dönemin Memlûk sultanı el-Melikül-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin (1296-1299) kendi hazinesinden tahsisatta bulunarak İbn Tolun Camii'ni yeniden imar ettirmiş²⁰ ve bu sayede cami, orijinal mimari formuyla günümüze kadar ulaşabilmiştir.²¹

Sultan Lâçin, caminin imarı işine ve kurulacak vakfa nezaret etmesi için emîrlerinden birini görevlendirmiş ve bu iş için gereken bütün masrafları kendi hazinesinden karşılamıştır. Emîre caminin giderleri için gerekli olan mülkleri satın almasını emretmiş, o da Cize bölgesindeki bir arazi ile İbn Tolun Camii yakınındaki bir araziyi satın alarak bunlardan elde edilecek geliri, caminin ve vakfının giderlerine tahsis etmiştir. Hitat²² müelliflerinden İbn Dokmak (ö. 809/1407), caminin onarımının ve yeniden imarınının son derece özenli bir şekilde yapıldığını ifade ederken Makrîzî, imar masraflarının yaklaşık yirmi bin dinarı bulduğunu kaydetmiştir.²³ Ayrıca bu imar faaliyeti esnasında cami için bir vakıf kurulmuş, vakfiyede camiye tahsis edilen dersler ve mansıplar belirlenmiş ve bu vakıf, İbn Tolun Camii'nin Kahire'deki en önemli ilim kurumlarından biri haline gelmesine imkân sağlamıştır.

İbn Tolun Camii Vakfisi

İbn Tolun Camii'nin vakfisi ve Memlûkler döneminde Kahire'de bulunan bazı ilim kurumlarının vakfiyeleri günümüze ulaşmıştır.²⁴ Haarmann'ın da ifade ettiği üzere bu vakfiyeler, VII (XIV) ve VIII. (XV.) yüzyılda Mısır'da

19 Raymond, "al-Maqrîzî's Khitat", s. 152-55.

20 Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-fikre*, s. 315; Safedî, *el-Vâfi*, XXIV, 291; İbn Dokmak, *en-Nüfhatü'l-miskiyye*, s. 101; a.mlf., *el-İntisâr*, IV, 124; Makrîzî, *el-Hitat*, IV/1, s. 76-78; Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 360. İmar işleri devam ederken Kahire'de bulunan ve İbn Tolun Camii'ni ziyaret eden Kâsım b. Yûsuf et-Tücîbî (ö. 730/1329) seyahatnamesinde, caminin imarı için büyük mallar infak edildiğinden ve çok sayıda işçinin çalıştığından söz etmektedir (Tücîbî, *Müstefâdür-rihle*, s. 7).

21 Memlûkler döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetinin ayrıntıları ve caminin mimari tarihi için önemi hakkında bk. Swelim, *Ibn Tulun*, s. 163-94.

22 Hitat ismi, bir şehrin topografyası, tarihî coğrafyası, mahalleleri, bina ve yapıları hakkında bilgi veren eserlere verilmektedir (Yiğit, "Hitat", s. 401-402).

23 İbn Dokmak, *el-İntisâr*, IV, 124; Makrîzî, *el-Hitat*, IV/1, 76-98.

24 Memlûkler döneminden günümüze ulaşan ve bugün Mısır'da Dârü'l-vesâikil-kavmiyye ve Vizâretü'l-evkâf'ta bulunan vakfiyelerin Muhammed Muhammed Emîn tarafından hazırlanan katalogu için bk. Emîn, *Fihristü vesâikil-Kâhire*. Bu vakfiyeler üzerine yapılan çalışmaların durumu hakkında bk. Emîn, *el-Evkâf*, s. 6-8; Little, "The Use of Documents", s. 11; Shaaban, *Piety and Power*, s. 12-17.

bulunan eğitim kurumlarının ekonomik ve sosyal tarihi için muhtemelen en tafsilatlı ve doğru bilgileri sunan belgelerdir.²⁵ Memlükler döneminden önce hiçbir zaman ve coğrafyadan bu miktarda vakfiyenin günümüze ulaşmadığı dikkate alındığında bu vakfiyelerin ilim kurumlarının düzen ve işleyişine dair sunduğu bilgilerin değeri daha da artmaktadır.²⁶ Bu vakfiyelerde yapının mimari birimleri ayrıntılı bir şekilde tavsif edilerek fiziksel sınırları belirlenmekte, kuruma gelir getirmesi için vakfedilen arazi ve mülkler sıralanmakta, mansıp sahipleri ve diğer hizmetlerle ilgilenen görevlilerin alacakları aylık tahsisat ve erzak belirlenmekte, mansıp sahiplerinde bulunması gereken yeterlilikler ve onların görevleri ayrıntılı bir şekilde kaydedilmektedir.²⁷ Bazı örneklerde ilim kurumlarında hangi mezhebin ya da mezheplerin fıkhnın tedris edileceği, müderris ve öğrenci sayılarının ne kadar olacağı, derslerin hangi gün ve saatlerde yapılacağı ve hatta hangi kitapların okunacağı ile ilgili kayıtlar bulunabilmektedir.²⁸

Mesela İbn Tolun Camii'nin bitişiğinde, 757 (1356) yılında inşa edilmiş olan Sargatmışiyye Medresesi'nin vakfiyesinde önce vâkıf hakkında bilgi verilmiş, ardından medresenin mimarisi ayrıntılı bir şekilde tavsif edilmiş ve medreseye vakfedilen mülkler kaydedilmiştir. Medreseye tahsis edilen müderris, muîd, şeyhülhadis, hâzinülkütüp gibi mansıplar, mansıp sahiplerinin sayısı, aylık tahsisatı tek tek sıralanmış; imam, müezzin, kâri, bev vap, ferraş gibi diğer vazife sahipleri hakkında da bilgi verilmiştir. Müderrislerde aranan niteliklere, tedris usulüne, derslerin haftanın hangi günleri ve günün hangi saatlerinde yapılacağına dair şartlar da ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır.²⁹

İbn Tolun Camii'nin vakfiyesi de günümüze ulaşmış olup Kahire'de Dârü'l-vesâiki'l-kavmiyye'de muhafaza edilmektedir.³⁰ Bunun yanında Memlükler döneminde telif edilen hitat, tarih, tabakat ve seyahatname türü eserlerden bazıları muhtasar olarak bu vakfiyeden bahsederken vakfiyede yer alan dersler ve mansıplar hakkında da bilgi vermişlerdir.³¹

25 Haarmann, "Mamluk Endowment Deeds", s. 31.

26 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 15-16.

27 Haarmann, "Mamluk Endowment Deeds", s. 33-35.

28 Emîn, *el-Evkâf*, s. 244-49.

29 İbrâhim, "Nassân cedidân", s. 133, 147-52.

30 *Vakfiyyetü Hüsameddîn Lâçîn*, nr. 3/17, 18. Muhammed Muhammed Emîn'in de belirttiği üzere, üzerinde bulunan yanmış ve yırtık bölümler sebebiyle vakfiye belgesi önemli ölçüde tahrip olmuş durumdadır (Emîn, *Fihristü vesâiki'l-Kähire*, s. 7). Vakfiyenin bir nüshasını temin etmemi sağlayan Tarek Swelim ve Muhammad Shaaban'a teşekkür ederim.

31 Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-fikre*, s. 315; Tücbî, *Müstefâdûr-rihle*, s. 7; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 203; Safedî, *A'yânü'l-asr*, IV, 171; İbn Dokmak, *el-İntisâr*, IV, 124;

Vakfiyede, vakfın kuruluş tarihi 21 Rebiülâhir 697 (5 Şubat 1298) olarak kaydedilmiştir. Vâkıfın, el-Melikü'l-Mansûr Hüsâmeddin Lâçin olduğu ifade edildikten sonra vakfın nâzırlığına Emîr Alemüddin Sencer ed-Devâdârî'nin tayin edildiği belirtilmiştir.³² Ardından Cîze bölgesinde yer alan Münyetü Andûne³³ arazisinin gelir getirmek üzere camiye vakfedildiği kayıt altına alınmıştır. Ayrıca caminin sınırları ayrıntılı bir şekilde belirtilmiş, caminin mimari birimleri ve bunların işlevleri ile ilgili bilgilerin yanı sıra caminin güvenliği, temizliği ve bakımıyla ilgilenmek üzere tayin edilen bevvap, sathî, ferraş ve kayyım gibi görevlilerle ilgili şartlar da kayıt altına alınmıştır.³⁴ Vakfiyenin Memlûk Kahiresi'nde ilim kurumlarındaki işleyişin ve ulemanın ilmî pratiklerinin tespiti için önem arzeden bölümü ise camideki dersler ve ilmî mansıplara dair şartları ihtiva eden kısımlarıdır.

İbn Tolun Camii'nde Ulemaya Tahsis Edilen Mansıplar ve Dersler

Memlûkler döneminde İbn Tolun Camii'nde ulemaya fıkıh müderrisi, muîd, tefsir şeyhi, hadis şeyhi, nakib, tıp müderrisi, mîad şeyhi, münşid, kıraat ve nahiv mütesaddiri, mülakkın, şeyhüssübha, müsebbih/zâkir, hatip, imam, reîsülmüezzinin, müezzin, kâri, müeddip, arif, hâzinülkütüp ve sââtî olmak üzere çok sayıda mansıp tahsis edilmiştir.³⁵

Makrizî, *el-Hıtat*, IV/1, s. 78-79; a.mlf., *es-Sülûk*, II, 279; Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 359-60; İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, VI, 72; Süyûtî, *Hüsni'l-muhâdara*, II, 250; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, I/1, s. 395.

32 Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin, nr. 3/18. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 203; Makrizî, *es-Sülûk*, II, 279. Emîr Alemüddin Sencer, sultan tarafından Dımaşk'tan Kahire'ye çağırılmış, kendisine dârüladl nâipliği yanında İbn Tolun Camii'nin nâzırlığı görevi tevdi edilmiştir (Aynî, *İkdü'l-cümân*, III, 360). Emîr Sencer'in dindar ve âlim bir zat olduğu, fıkıh ve hadis ilimleri ile iştigal ettiği ve huzurunda ilmî müzakerelerde bulunan ulemaya ikramda bulunduğu ifade edilmektedir (Zehebî, *Mu'cem*, s. 219-20).

33 Nil nehrinin batı tarafındaki Cîze topraklarında yer alan Münyetü Andûne arazisinin İbn Tolun Camii'nin vakfı olduğu bilgisi, İbnü'l-Cey'ân (885/1480) tarafından da kayıt altına alınmıştır. İbnü'l-Cey'ân eserinde Mısır'da 777 (1376) yılında yapılan arazi tahririni kayıt altına almış, burada hangi arazinin kime iktâ edildiği, hangi arazinin nereye vakfedildiği gibi bilgilere yer vermiştir. Bu kayıtlardan hareketle vakfiyede belirtilen arazinin, vakfın kuruluşundan yaklaşık bir asır sonra vakıf mülkü olma özelliğini sürdürdüğünü söylemek mümkündür (bk. İbnü'l-Cey'ân, *et-Tuhfetü's-seniyye*, s. 146).

34 Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin, nr. 3/17, 18; Tücebî, *Müstefâdü'r-rihle*, s. 3-4; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 203; Makrizî, *es-Sülûk*, II, 279; a.mlf., *el-Hıtat*, IV/1, s. 78; Abdülâti, *et-Ta'lim fi Mısır*, s. 226-30.

35 Makalede mansıplar sıralanırken vakfiyede yer alan sıralama esas alınmıştır. Mansıpların mahiyeti hakkında ilerleyen bölümlerde bilgi verilecektir.

Cami vakfiyesinde mansıpların mahiyeti, mansıp sahiplerinin vasıfları, görevleri ve tahsisatı ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Memlûkler döneminde Kahire'de bulunan bazı ilim kurumlarının günümüze ulaşan vakfiyeleri ve doğrudan mansıplar hakkında bilgi veren dönemin bazı kaynakları, mansıplar hakkında İbn Tolun Camii'nin vakfiyesinde verilen bilgilerin mukayese edilmesine imkan sağlamaktadır. Caminin vakfiyesi esas alınmakla birlikte bahsi geçen diğer kaynaklarda bulunan bilgilerin ve modern literatürde yer alan ilmî mansıpların tanımları ve işlevleri ile ilgili farklı yaklaşımların değerlendirilmesi, Memlûkler döneminde İbn Tolun Camii'nde ulemaya sunulan mansıpların mahiyetinin ve derslerle ilgili ilmî pratiklerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Fıkıh Müderrisi, Muîdleri ve Öğrencileri

Vakfiyede İbn Tolun Camii'ne dört fıkıh mezhebinin her biri için bir müderris, iki muîd ve otuz öğrenci tayin edilmiş,³⁶ fıkıh derslerinin bu konuda âdet olduğu üzere güneşin doğuşu ile zeval vakti arasında yapılması kararlaştırılmıştır. Vakfiyedeki şartlara göre fıkıh dersinin müderrisi, mezhebinin görüşlerine ve istikrar kazanmış usullere (*er-resmü'l-mu'tâd*) uygun olarak ders vermeli, mezhebinin delillerini (*edille ve berâhîn*) ve öğrencilerin anlamakta zorlandıkları hususları onlara izah etmelidir. Ayrıca müderristen, öğrencileri seviyelerine uygun olacak şekilde usûl-i fıkıh ve fûrû-ı fıkıhta ezber ve araştırma ile vazifelendirmesi istenmektedir. Fıkıh dersindeki muîdlerin görevi ise müderrisin ele aldığı konuyu, özellikle de anlaşılması zor, müphem ve kapalı hususları nasıl şerhettiğini dikkatle takip etmek ve öğrencilerin ders esnasında anlayamadıkları hususları onlara açıklamaktır.³⁷

Cami vakfından dört fıkıh mezhebinin müderrislerinden her birine aylık 200 dirhem, muîdlerden her birine ise aylık 80 dirhem tahsis edilmiştir. Her bir fıkıh mezhebinin dersi için tayin edilen otuz öğrenciye ise aylık toplam 500 dirhem verilmesi kararlaştırılmıştır. Müderris, bu miktarı ilmî seviyelerine göre öğrenciler arasında paylaşılacak, bunu yaparken her bir öğrencinin aylık 30 dirhemden fazla 10 dirhemden az pay almamasına dikkat edecektir.³⁸

36 Vakfiyede fıkıh dersleri için belirlenen bu mansıplar dışında 767 (1366) yılında dönemin önde gelen emirlerinden Yelboğa el-Ömerî tarafından İbn Tolun Camii'nde görev yapacak yedi Hanefî müderris için 40'ar dirhem maaş ve erzak tahsis edilmiştir. Kaynaklar, diğer mezheplere mensup olan bir grup fakihin, bu dersin vakıflarından faydalanabilmek için Hanefî mezhebine geçtiklerini kaydetmişlerdir (bk. İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVIII, 718; Makrîzî, *el-Hitat*, IV/1, s. 79; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 277).

37 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/18; Abdül'âtî, *et-Ta'lim fi Mısır*, s. 229.

38 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/18; Abdül'âtî, *et-Ta'lim fi Mısır*, s. 229.

Öğrencilere ayrılan tahsisatın paylaştırılması konusunda müderrise verilen bu yetki,³⁹ Memlûk Kahiresi'nde ilmî pratiğin hoca merkezli karakterini teyit eder niteliktedir. Ancak öğrenciler aleyhine oluşabilecek haksız bir uygulamayı engellemek adına da onların alacakları tahsisat için bir alt ve üst sınır belirlendiği görülmektedir.

Tefsir Şeyhi ve Öğrencileri

Camide düzenlenecek tefsir dersi için bir tefsir şeyhi ve on beş öğrenci tayin edilmiştir. Vakfiyede tefsir şeyhinden, öğrencilerini tefsirden belirli bölümleri ezberlemekle vazifelendirmesi istenmektedir.

Tefsir dersini veren hocanın, vakfiyede mutlak anlamda “şeyh” olarak isimlendirilmediğini ifade etmek gerekir. Vakfiyenin tefsir dersiyle ilgili bölümünde tefsir dersinin hocası için “şeyhü't-tefsîr” ibaresi yer alırken mansıpların toplu halde sıralandığı bölümde “müdrisü't-tefsîr” ibaresine yer verilmiştir.⁴⁰ Şeyh Müeyyed Camii'nin vakfiyesinde de tefsir dersini veren hoca “müdrisü't-tefsîr” adıyla zikredilmiştir. Bu vakfiyeye göre tefsir müdrisinin vazifesi, öğrencilerini Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri ve irabı üzerinde çalışmakla görevlendirmek ve anlamakta zorlandıkları hususları onlara açıklamaktır. Ayrıca müdrisin, Kur'an tefsirinin yanında Arap dilinde ve irap bilgisinde ihtisas sahibi olması şart koşulmuştur.⁴¹ İbn Tolun Camii'nin vakfiyesinde de tefsir dersi ile ilgili şartlar arasında “lügat ve beyana dair muhtasarlar”ın okunmasının şart koşulmuş olması,⁴² Memlûkler dönemi

39 Vakfiyede yer alan ibare şu şekildedir: “ويصرف كل مدرس لطائفته ما عين لهم على حسب” (Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâcîn, nr. 3/18).
درجاتهم عنده

40 Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâcîn, nr. 3/18.

41 Abdül'âtî, “Hüccetü vakfi's-Sultân el-Müeyyed”, s. 336.

42 Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâcîn, nr. 3/18. Vakfiyede tefsir dersinin mahiyetiyle ilgili bölümün bir kısmı tahrip olduğu için okunamamaktadır. Ancak şeyhin öğrencileri tefsirden belirli bölümler ezberlemekle yükümlü tutması gerektiğini bildiren bölümün devamında yer alan “lügat ve beyana dair muhtasarlar” (مختصرات اللغة والبيان) ibaresinden öğrencilerin çalışmakla ve ezberlemekle yükümlü oldukları metinler arasında dil ilimlerine dair eserlerin de olduğu anlaşılmaktadır (Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâcîn, nr. 3/18). Belagat ilminin bütün konularını ifade etmek üzere bu ilmin tarihî gelişimi sırasında çeşitli isimlerin kullanıldığı bilinmektedir (Kılıç, “Belâgat”, s. 381). Vakfiyedeki “beyan” ibaresi de muhtemelen belagat ilminin bütün konularını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Muhtemelen bu dersin muhtevasını hem tefsir hem de tefsire dair çalışma yapmanın bir ön şartı olarak kabul edilen dil ve belagat ilimleri oluşturmaktaydı. Bu mansıba tayin edilen âlimlerin neredeyse tamamının dil ilimlerinde meşhur olup bu alanda eserler telif etmiş olmaları bu yorumu desteklemektedir. Erken Memlûk döneminde İbn Tolun Camii'ndeki tefsir müdrisliği mansıbına tayin edilen âlimler için bk. Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi*, s. 110-119.

ilim kurumlarında tefsir derslerinin dil ilimleri ile yoğun bir ilişki içerisinde yürütüldüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

İbn Tolun Camii'nde görevlendirilen tefsir şeyhine aylık 100 dirhem, öğrencilere ise aylık toplam 250 dirhem ücret tahsis edilmiştir. Fıkıh derslerinde olduğu gibi tefsir müderrisinin bu miktarı, seviyelerine göre öğrenciler arasında taksim etmesi şart koşulmuştur.⁴³

Hadis Şeyhi, Muîdi ve Öğrencileri

Camideki hadis dersi için bir hadis şeyhi, bir muîd ve yirmi öğrenci tayin edilmiş, bu öğrencilerden biri nakib olarak vazifelendirilmiştir. Vakfiyeye göre hadis dersleri günün ilk vaktinde yapılacak, hadis şeyhi her bir ders günü için öğrencileri bir hadis ezberlemekle vazifelendirecektir. Muîdin görevi ise öğrencilerin hadisi doğru şekilde ezberleyip ezberlemediklerini kontrol etmek ve gerektiğinde tashihte bulunmaktır.⁴⁴

Yirmi öğrenci arasından seçilen nakibin görevi hakkında vakfiyede herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Nakib kelimesi, bir topluluğun durumunu en iyi bilen ve o topluluğa nezaret eden kimse anlamlarına gelmektedir.⁴⁵ Memlük Kahiresi'ndeki bazı ilim kurumlarının günümüze ulaşan vakfiyelerinde nakibin görevi, derste düzeni sağlamak ve derse gelmeyen öğrencilerin kaydını tutmak olarak belirtilmiştir.⁴⁶ Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370) *Muîdü'n-niam ve mübîdü'n-nikam* adlı eserinde hadis öğrencilerinin yoklama kâtibi (*kâtibü gaybeti's-sâmîn*) ve onun görevleri hakkında müstakil bir başlık açmış, bu görevlinin vazifesinin, derste hazır bulunanlar ile semâ için bulunanları dikkatli bir şekilde tespit edip kayıt altına almak olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ Çünkü öğrencilerin bir kısmı derste hazır bulunduğu halde dersi dikkatle dinlemeyebilir ve bunun takibini yapmak "kâtibü'l-gaybe"nin görevidir.⁴⁸ Bu durumda hadis dersi söz konusu olduğunda "nakib" ve "kâtibü'l-gaybe" isimlerinin aynı görevliye işaret ettiği söylenebilir. Bu görevli, birer

43 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/18.

44 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/18.

45 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, nkb md.

46 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 320; Abdülâtî, *et-Ta'lim fi Mısır*, s. 289.

47 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 208-209.

48 Hadis derslerinde "hazır bulunanlar" ile "semâ için bulunanlar" arasındaki ayırım, rivayette bulunma ehliyetini haiz olmayan küçük çocuklar ile temyiz çağına ulaşmış öğrencilerin durumlarını birbirinden ayırmak için de vurgulanmış olabilir. Bu durumda nakib, birinci grupta yer alanlar için "huzur kaydı", ikinci grupta yer alanlar için ise "semâ kaydı" yazardı (ayrıntılı bilgi için bk. Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 94-95).

vakıf kurumu olan ilim kurumları için önemliydi, zira geçerli bir mazere-ti olmaksızın derse gelmeyen öğrencilerin vakıf gelirlerinden pay almaları meşru görülmemekteydi.⁴⁹

Vakfiyenin hadis şeyhi hakkındaki şartlarında ise şeyhin, hadis ilminde rivayet ve dirayet sahibi olması, hadis semâ için tahsil ve rihlelerinin bu-lunması gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁰ Hadislerin usulüne uygun bir şekilde nakledilmesi anlamındaki “rivâyetü'l-hadîs” ilmi yanında “dirâyetü'l-hadîs” terimine ilk defa yer veren müellifin, Memlûkler döneminde Kahire’de ya-şayan İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348) olduğu ifade edilmektedir.⁵¹ Onun ilimler tasnifine dair telif ettiği *İrşâdü'l-kâsıd ilâ esne'l-makâsıd* adlı eserinde yer verdiği dirâyetü'l-hadîs ilmi, senet ve metnin (*râvi* ve *mervî*) bütün yönle-riyle ele alınmasını ifade etmektedir. Buna göre rivayetler hakkında sahih, hasen, zayıf gibi hükümlerden hangisinin verileceği, haberin semâ, arz ve icazet gibi tahammül yollarından hangisiyle nakledildiği, râvilerin taşıması gereken özellikler (*şürûtu'r-ruvât*), rivayetteki garip kelimelerin mânalarının tespit edilmesi, musannef, müsned, mu'cem gibi tasnif türlerinin bilinme-si gibi meseleler dirâyetü'l-hadîs ilminin konularını teşkil etmektedir.⁵² İbnü'l-Ekfânî'nin, İbn Tolun Camii'nin vakfiyesi hazırlanırken Mısır'da ve hayatta olduğu dikkate alındığında onun rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs ilimleri hakkında verdiği bilgilerin, cami vakfiyesinde hadis şeyhi için şart koşulan rivayet ve dirayet bilgisinin mahiyetini anlamaya yardımcı olduğu söylenebilir.

Hadis şeyhine, cami vakfından aylık 200 dirhem, mu'ide ise 80 dirhem tahsis edilmiştir. Hadis dersindeki yirmi öğrenciye aylık toplam 320 dirhem verilmesi, bu miktarın öğrenciler arasında, onların seviyelerini göz önünde bulundurarak şeyh tarafından paylaştırılması kararlaştırılmıştır. Zikredilen 320 dirhemden nakib olarak görevlendirilen öğrencinin alacağı pay ise vak-fiyede 30 dirhem olarak belirlenmiştir.⁵³

Tıp Müderrisi ve Öğrencileri

Camideki tıp dersi için vakfiyede, tıp ilmini (*tıbbü'l-ebdân*), yani hasta-lıklar ve tedavi yollarını gerektiği şekilde bilen bir müderris tayin edilmesi

49 Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 320.

50 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/18.

51 Çakan, “Dirâyetü'l-hadîs”, s. 366-67.

52 Ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsıd*, s. 42.

53 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/18.

kararlaştırılmıştır.⁵⁴ Tıp müderrisi, kendilerine vakıftan tahsisat ayrılan öğrencisini tıp ilmine dair bilinmesi gereken metinleri ezberlemekle vazifelendirecektir. Ardından onların çalışmalarının düzeltilmesi gereken yerlerini tashih edecek, anlamakta zorlandıkları hususları onlara açıklayacaktır. Müderrise aylık 100 dirhem, öğrencisine ise aylık toplam 150 dirhem tahsis edilmiş olup müderris diğer derslerde olduğu gibi bu 150 dirhemi öğrencileri arasında kendi katındaki derecelerine göre paylaştıracaktır.⁵⁵

Vakfiyede yer alan öğrencilerin vazifeleri ile ilgili bölüm incelendiğinde camide tıp ilmine dair teorik bir ders yapıldığı anlaşılmaktadır. Tıp derslerinin muhtemelen diğer ilimlerle aynı usulde yani bir hocayla belirli metinler üzerinde çalışarak yapıldığı düşünülmektedir.⁵⁶ Ayrıca cami dahilinde bimaristan gibi işlev gören, öğrencilerin öğrendiklerini uygulama imkânı bulduğu ve hastaların tedavi edildiği bir mekânın bulunup bulunmadığı hakkında vakfiyeden ve dönemin diğer kaynaklarından herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

Mîâd Şeyhi ve Kâri

Vakfiyede, zikredilen derslerin yanında camide mîâd meclisleri düzenlenmesi kararlaştırılmış ve bunun için camiye bir mîâd şeyhi ve bir kâri tayin edilmiştir. Mîâdın vaaz ve nasihat içerikli bir ders olduğu anlaşılmaktadır. Bu

54 Vakfiyede yer alan ibare şu şekildedir: “وينصب الناظر في هذا الوقف رجلا عارفا بطب” (Vakfiyyetü Hüsâmeddîn Lâçîn, nr. 3/17, 18).

55 Vakfiyyetü Hüsâmeddîn Lâçîn, nr. 3/17.

56 Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 114. Leiser, İbn Ebû Usaybia'nın (ö. 668/1269) *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ'* adlı eserini temel alarak tıp eğitiminin usulünü ve mahiyetini tespit etmeye çalıştığı makalesinde, tıp öğrencilerinin bir mecliste halka oluşturularak belirli metinleri bir hocadan tahsil ettiklerini, hocanın da metnin hatalı okunduğu yerleri düzelttiğini ve sorulan soruları cevapladığını belirtmektedir (Leiser, “Medical Education in Islamic Lands”, s. 59-60). George Makdisi de fakihler tarafından kullanılan “skolastik metod”un tıp ilminde de uygulandığını belirtir ve buna delil olmak üzere VII. (XIII.) yüzyılda yaşadığı bilinen Necmeddin İbnü'l-Lebbûdî isimli âlimin *Tedkiku'l-mebâhisi't-tıbbiyye fi tahkiki'l-mesâili'l-hilâfiyye alâ tariki mesâili'l-fukahâ'* adlı eserini zikreder. Kitabın ismi tıp mesaili üzerine yapılan çalışmalarda, fukahânın fıkıh mesailini tedris ederken kullandığı yöntemlerin benimsendiğini ima etmektedir (Makdisi, “The Scholastic Method in Medieval Education”, s. 659). Bununla birlikte Ruhâvî (ö. 319/931'den önce) ve Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925) gibi hekimlerin tıp eğitiminin teorik ve pratik yönünü eşit bir şekilde vurguladıkları bilinmektedir (Leiser, “Medical Education in Islamic Lands”, s. 68-69). Bu durum dikkate alındığında İbn Tolun Camii'nde tıp eğitimi alan öğrencilerin ya camide bulunan bir bölümde ya Kahire'deki bimaristanlardan birinde ya da tıp müderrisinin uygun gördüğü bir mekânda pratik bir eğitim almış olmaları da mümkündür.

meclisler, haftanın belirli günlerinde ve belirli yerlerde gerçekleştirildiği için “buluşma yeri ve zamanı” anlamına gelen mîâd ismiyle anılmıştır.⁵⁷ Genellikle bir tefsir, hadis veya rekâik⁵⁸ metninin takip edildiği mîâdlarda bir kâri, mîâd şeyhinin huzurunda metni ona okur, şeyh de okunan bölümler üzerine bir ders ya da vaaz verirdi.⁵⁹

Vakfiyede mîâd şeyhinin, Şâfiî mezhebine mensup, fakih ve müftî olup hadis ve dil ilimlerinde ihtisas sahibi olması şart koşulmaktadır. Mîâdların, birinci gün, cuma günü cuma namazından sonra; ikinci gün, pazar günü öğle namazından sonra; üçüncü gün, çarşamba günü öğle namazından sonra olâmak üzere haftanın üç günü düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Mîâd günleri bu şekilde belirlenmiş olmakla birlikte nâzıra meclislerin gün ve saatlerini değiştirebilme yetkisi verilmiştir. Bu bağlamda onun dilerse yaz aylarında mîâdları ikindi namazından sonraya alabileceği belirtilmiştir. Mîâd sırasında şeyhin önünde oturup vakfiyede kararlaştırılan konulara dair belirli kitaplardan metin okumak üzere bir kâri de tayin edilmiştir. Buna göre kâri, şeyhin huzurunda bir miktarı tefsirden, bir miktarı hadisten, bir miktarı rekâik kitaplarından, bir miktarı da selef-i sâlihînin sözlerinden olmak üzere Allah’a itaate ve günah işlemekten kaçınmaya teşvik eden metinler okuyacaktır. Cami vakfından mîâd şeyhine aylık 200 dirhem, söz konusu kârie ise 40 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁶⁰

Münşid/Mâdih

Camiye mîâdın akabinde Hz. Peygamber’i öven şiirler (*emdâh*) inşad etmesi için bir “münşid” de tayin edilmiştir. Vakfiyede münşidin güzel sesli olması şart koşulmuş ve onun görevinin, camide düzenlenen meclislerde ve özellikle de mîâdların akabinde yüksek bir sesle Hz. Peygamber’i metheden şiirler inşad etmek olduğu belirtilmiştir. Cami vakfından münşide aylık 20 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁶¹

İbn Tolun Camii vakfiyesinde münşid diye anılan bu görevliye Memlûkler döneminde mâdih adı da verilmekteydi. Mesela Sultan Hasan Camii’nin vakfiyesinde camiye bir mâdih tayin edilmesi ve onun mîâdın akabinde Bûsîrî’nin (ö. 695/1296) *Kasîdetü’l-bürde*’si gibi Hz. Peygamber’i öven şiirler

57 Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, s. 135.

58 Rekâik terimi, züht hayatına dair rivayetler ve bu konuyla ilgili literatürü ifade etmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Özafşar, “Zühd ve Rekâik”, s. 535-37).

59 Berkey, *Popular Preaching*, s. 38.

60 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/17, 18.

61 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/17, 18.

(*medâih*) inşad etmesi kararlaştırılmıştır.⁶² Sübkî, *Muidü'n-niam*'da ulemanın tayin edildiği mansıpları ele alırken münşid için de bir başlık açmıştır. Burada münşidin görevinin, Hz. Peygamber'i öven, Allah Teâlâ'yı ve onun nimetlerini hatırlatan, ölümden ve sonrasında bahseden şiirler okumak olduğunu belirtmiş, ancak münşid isminin işaret ettiği asıl hususun Hz. Peygamber'i övmek olduğunu özellikle vurgulamıştır.⁶³

Kıraat ve Nahiv Mütesaddiri

Kıraat ve nahiv mütesaddiri ile ilgili vakfiyede yer alan şartları incelemeden önce modern literatürde mütesaddir kelimesinin ne ifade ettiği konusunda bir belirsizlik olduğunu ifade etmek gerekir.⁶⁴ Dönemin kaynaklarına başvurulduğunda da bu belirsizliğin kolaylıkla giderilmesi mümkün görünmemektedir. Mütesaddir teriminin, camide veya başka bir ilim kurumunda tertip edilen ilim meclisinde, ihtisas sahibi olması sebebiyle öne geçen, yani ders veren âlim anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Memlûkler dönemi söz konusu olduğunda mütesaddir ve tasdir terimleri çoğunlukla maaşlı bir mansıba işaret etmektedir. Zira dönemin ilim kurumlarının vakfiyeleri incelendiğinde mütesaddir kadrosuna yapılan tahsisatı görmek mümkündür.⁶⁵ Öte yandan mütesaddirin ders yapma usulünün, müderris ve şeyhinkinden farklı olup olmadığı hususunda açık bir bilgiye rastlanmamıştır. Hatta Memlûkler döneminde inşa edilen Sultan Hasan Camii'nin 760 (1359) tarihli vakfiyesinde, tıpkı İbn Tolun Camii'nde olduğu gibi kıraat ve dil ilimlerinde ders vermek üzere bir mütesaddir tayin edilmiş, vakfiye metninde bu mansıbı ifade etmek üzere mütesaddir, hâmişte ise “şeyhül-kıraati's-seb”⁶⁶ ibaresine yer verilmiş yani mütesaddir ve şeyh terimleri eş anlamlı olarak kullanılmıştır.⁶⁶

İbn Tolun Camii'nin vakfiyesinde yer alan kıraat ve nahiv dersi ile ilgili şartlara dönülecek olursa burada, mütesaddirin kıraat ilminde mütevâtir olduğu kabul edilen yedi rivayet üzere kıraat (*kırâat-i seb*) ve nahivde ihtisas sahibi olması şart koşulmaktadır.⁶⁷ Mütesaddirin sabahın ilk vaktinde cami-

62 Emin, “Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsir”, s. 400-401.

63 Sübkî, *Muidü'n-niam*, s. 204-205.

64 Bu konudaki farklı yaklaşımlar ve yorumlar için bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 297-307; a.mlf., *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, s. 328-30; Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, s. 93-94.

65 Bir örnek için bk. Emin, “Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsir”, s. 401.

66 Emin, “Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsir”, s. 401.

67 Kıraat ve nahiv ilimlerinin bir arada ele alınıp dersi verecek hocanın her iki ilimde de ihtisas sahibi olmasının şart koşulması dikkat çekicidir. Nahiv ilminin, kurallarının

de bulunması, kendisine kıraat ve nahiv tahsil etmek için gelen öğrencilere bu ilimleri okutması (*ikrâ*) istenmekte, yedi rivayete göre kıraat hususunda bu rivayetleri hem tek tek (*müfreden*) hem de bir arada (*cem'an*) okutması gerektiği ifade edilmektedir. Cami vakfından kıraat ve nahiv mütesaddirine aylık 80 dirhem tahsis edilirken bu dersi takip edecek öğrencilerin sayısı sınırlandırılmamış ve onlara bir tahsisat da ayrılmamıştır.⁶⁸ Dolayısıyla bu dersin, vakıf tarafından desteklenen daimi öğrencileri olmadığı anlaşılmaktadır.

Mülakkın

İbn Tolun Camii'ne, kıraat ve nahiv mütesaddirine benzer şekilde, Kur'ân-ı Kerim okumayı öğrenmek üzere huzuruna gelen öğrencilere ders verecek bir mülakkın tayin edilmiştir. Mülakkın teriminin kendisinden türediği *telkîn* mastarı, birine bir söz söyleyip onun o sözü anlamasını ve sözün, onun diline yatkın hale gelmesini sağlamak gibi anlamlara gelmektedir. Telkin (*telkîn*), Kur'an'ın tahammül ve hıfz yollarından biri olarak tanımlanmıştır. Bu anlamda telkin, kişinin Kur'an'ı usulüne uygun bir şekilde okuyup ezberlemek için onun kıraatini bir hocadan dinleyerek öğrenmesi şeklinde de anlaşılabilir. Meşhur kıraat âlimi İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) Kahire'de verdiği bu türden derslere çok sayıda insanın katıldığı, bu yüzden onun her öğrenci ile tek tek ders yapmadığı, bunun yerine kalabalık bir gruba bir âyeti okuduğu ardından da bu grubun sesli bir şekilde tek seferde onun okuyuşunu tekrar ettiği kaydedilmiştir. Burada İbnü'l-Cezerî'nin yaptığı okumayı ifade etmek için *telkin*, derse katılanların yaptığı tekrarı ifade etmek için ise *arz* terimleri

---

tutarlı olduğunu göstermek için kıraat ilminin konusu olan kıraatlere dayandığı, kıraat ilminin de kıraatlerin sahih, fâsit vb. hükmünü belirlemede ve bunlar arasında tercihte bulunmada nahiv ilmine başvurduğu bilinmektedir (İnanç, "Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kıraat İlişkisi", s. 168-77). Nahiv ve kıraat ilimleri arasındaki bu ilişki, İbn Tolun Camii'nde bu iki ilme dair ders vermek üzere bir mütesaddirin tayin edilmiş olmasını açıklayabilir. Aynı mansıp, sadece İbn Tolun Camii'nde değil dönemin diğer bazı ilim kurumlarında da bulunmaktaydı (bazı örnekler için bk. Emin, "Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsır", s. 401; Abdül'âtî, "Hüccetü vakfi's-Sultân el-Müeyyed", s. 337-38).

68 *Vakfiyyetü Hüsameddin Lâcîn*, nr. 3/17, 18. Kıraat ve nahiv mütesaddirinin verdiği derslerde genellikle öğrenci sayısı sınırlandırılmamakta ve öğrencilere tahsisat ayrılmamaktadır. Bir başka deyişle kıraat ve nahiv mütesaddirinin, daimi bir öğrenci topluluğuna değil kendisinden ilim tahsil etmek için gelen bütün öğrencilere ders vermekle görevlendirildiği söylenebilir. Mesela Sultan Hasan Camii'nin vakfiyesinde hem kıraat ve nahiv dersini veren mütesaddir hem de Kur'an okumayı öğreten mütesaddir, kendilerinden ders almak için gelen her öğrenciye ders vermek üzere görevlendirilmiştir (Emin, "Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsır", s. 401).

kullanılmıştır.⁶⁹ Vakfiyede, İbn Tolun Camii'nde bu dersi verecek olan mü-lakkına aylık 60 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁷⁰

Şeyhüssübha ve Müsebbihler

İbn Tolun Camii'nin Memlûkler döneminde yeniden imar edildiği dönemde hayatta olan Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî (ö. 733/1333), muhtemelen cami vakfiyesini inceleme fırsatı bulmuş⁷¹ ve vakfiyede bulunan dersler ve mansıpları *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* adlı eserinde özet bir şekilde kayıt altına almıştır. Burada camide, şeyhüssübha denen bir görevlinin bulunduğu ifade edilmektedir.⁷² Bununla birlikte bu eserde, mansıba tayin edilen kişinin yerine getirdiği vazife hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Vakfiyede ise camiye iyilikleriyle mâruf salih iki kişi ile bunların her birinin yanında bulunacak on beşer kişinin zikir tespih etmek üzere vazifelendirildiği belirtilmiştir. Müsebbihlerin zikrin akabinde sultana ve vâkıfa dua etmeleri gerektiği de kayıt altına alınmıştır.⁷³ Nüveyrî'nin şeyhüssübha şeklinde kaydettiği görevli, muhtemelen vakfiyede zikredilen ve otuz müsebbihin zikrini idare eden iki mansıp sahibine işaret etmektedir. Vakfiyede otuz müsebbihin her birine aylık 10 dirhem, iki şeyhüssübhaya ise aylık 30'ar dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁷⁴

İbn Hacer de (ö. 852/1449), Ebü'l-Abbas Ahmed el-Mülessim (ö. 740/1339-40) adlı âlimin hayatı hakkında bilgi verirken onun, İbn Tolun Camii'nde *meşihatü's-sübha* mansıbına tayin edildiğini ve kendisine aylık 30 dirhem maaş tahsis edildiğini ifade etmiştir.⁷⁵ Mansıbın ismi ve mansıp sahibinin aldığı tahsisat hakkındaki bu bilgi, vakfiye metnindeki kayıtlarla örtüşmek-

69 Cermî, *Mu'cemü ulûmi'l-Kur'an*, s. 105-106.

70 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/18.

71 Nüveyrî, Memlûkler döneminde önemli idarî görevler üstlenmiş, Nâsırıyye Medresesi ve Mansûriyye Bimâristanı gibi prestijli ilim kurumlarının nâzirliğini yapmış bir müelliftir. Onun eserinin çeşitli bölümlerinde ilim kurumlarının vakfiyeleri hakkında ayrıntılı bilgiler verdiği ve yaşadığı döneme ilişkin Memlûk arşivlerine dayandığı anlaşılabilir önemli kayıtlar tuttuğu tespit edilmiştir (bk. Muhanna, *The World in a Book*, s. 57-65, 75, 90-91).

72 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, 203.

73 Vakfiyede, müsebbihlerin tesbihat sırasında "Dilde hafif, mizanda ağır olan ve Rahman'ın sevdiği iki söz vardır. Bunlar: 'Sübhânellahi ve bi-hamdihî, sübhânellahi'l-azîmdir" hadisinde yer alan "سبحان الله وبحمده، سبحان الله العظيم" ibarelerini zikretmeleri gerektiği belirtilmiştir (*Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/17, 18; hadis için bk. Buhârî, "Tevhîd", 58).

74 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/17, 18.

75 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 198.

tedir. İbn Hacer'in, Eb'ül-Abbas el-Mülessim'i tasavvuf yoluna giren bir zat olarak anması ve şeyhüssübhânın yanında zikir tespih edenleri "fukara" diye tanımlamasından hareketle camide vazifelendirilen iki şeyhüssübha ve otuz müsebbihin sūfler arasından tayin edildiğini söylemek mümkündür.⁷⁶

Hatip, İmam, Müezzinler ve Kâriiler

İbn Tolun Camii'nin vakfiyesinde, hatibin ve imamın sahip olması gereken vasıflarla ilgili şartlar ve bunların tahsisatı kayıt altına alınmıştır. Camiye hatip olarak tayin edilen kişinin, Şâfiî mezhebine mensup, fakih ve hitabet görevini yerine getirmeye ehil olması şart koşulmuştur. Vazifesi cuma namazları, bayram namazları, küsûf günleri ve yağmur duası (*istiskâ*) yapılan günlerde camide hutbe vermek olarak tanımlanan hatibe, aylık 120 dirhem maaş ve günlük belirli bir miktar erzak tahsis edilmiştir. Camide imamlık vazifesine tayin edilen âlime de aylık 110 dirhem maaş ve hatiple aynı miktarda günlük erzak tahsis edilmiştir.⁷⁷

Bunların yanında, silinen kısımlar olduğundan şartları tam olarak belirlenememekle birlikte vakfiyede camideki mansıpların toplu olarak sıralandığı bölümde camiye müezzinler, iki reîsülmüezzinin ve kâriiler tayin edildiği tespit edilebilmektedir.⁷⁸ Vakfiyeye göre camide yirmi altı adet müezzin görevlendirilmiş ve bu müezzinler iki gruba ayrılarak her bir grubun başına bir reîsülmüezzinin tayin edilmiştir. Bunların iki günlük periyotlarla (*nevbet*) önce bir grup sonra diğer grup olmak üzere sıra ile müezzinlik vazifesini yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Cami vakfından müezzinlerin her birine aylık 27 dirhem, iki reîsülmüezzinine ise aylık 45'er dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁷⁹ Memlükler döneminde Kahire'de camilere çok sayıda müezzinin görevlendirildiği, bunların namaz vakitlerinde ezan okudukları, vakit namazlarında, cuma günleri ve ramazan günlerinde müezzinlik vazifesinin gerektirdiği hususları yerine getirdikleri, bunun dışında adet olduğu üzere belirli vakitlerde zikir ve salalar okudukları anlaşılmaktadır.⁸⁰

76 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 197-98.

77 *Vakfiyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/17, 18.

78 *Vakfiyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/18.

79 *Vakfiyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/17, 18.

80 Mesela Sultan Hasan Camii'ne kırk sekiz müezzin ve üç reîsülmüezzinin tayin edilmiştir. Burada her on altı müezzin bir reîsülmüezzinin ile birlikte bir grup teşkil etmekte ve bunlar iki gün boyunca müezzinlik vazifesini yerine getirmekte ardından diğer bir grup görevi üstlenmektedir. Vakfiyeye göre on altı müezzin dörde ayrılarak her bir grup caminin bir minaresinde ezan okumaktadır (ayrıntılı bilgi için bk. Emin, "Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsır", s. 403-404).

Bunlara ek olarak camiye Kur'an tilavet etmek üzere bir kâriü'l-mushaf ve birden fazla kâri tayin edilmiştir. Vakfiyeye göre kâriü'l-mushaf, sabah namazlarından sonra camide bulunan büyük mushaftan (*el-mushafü'l-kebir*) dilediği bir bölümü okuyacak, Kur'an tilavetinin ardından sultan ve devletin devamı için dua edecektir. Cami vakfından kâriü'l-mushafa aylık 30 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁸¹ Kâriü'l-mushaftan ayrı olarak camiye hâfiz olmaları şart koşulan on altı adet kâri tayin edilmiş olup vakfiyede bunların Kur'an tilavet etmeleri ve tilavetin akabinde sultana dua etmeleri istenmektedir.⁸² Vakfiyenin silinen kısımları sebebiyle bu kâriilerin hangi günlerde ve günün hangi saatlerinde Kur'an tilavet ettikleri, bunu ne şekilde icra ettikleri ve tahsisatı tespit edilememektedir.

Müeddip, Arif ve Mektepteki Öğrenciler

İbn Tolun Camii, Memlükler döneminde Sultan Lâçin tarafından yeniden imar edilirken camiye çocukların eğitime tahsis edilen bir mektep inşa edilmiştir. Bu mektebe elli çocuğun eğitimiyle ilgilenmek üzere bir müeddip ve bir arif tayin edilmiştir. Vakfiyede müeddibin haramlardan uzak duran, iyiliği ile mâruf bir kimse olması ve yazısının güzel olması şart koşulmuştur. Müeddibin görevi, çocuklara Kur'ân-ı Kerim'i ve yazı yazmayı öğretmek olarak belirlenirken arif, müeddibe yardımcı olmakla vazifelendirilmiştir. Cami vakfından müeddibe aylık 50 dirhem, arife aylık 30 dirhem maaş, bunun yanında her ikisine bir miktar erzak tahsis edilmiştir. Çocuklara yazı yazacakları levhalar, mürekkep, kalemler ve divitlerin yanında biri yaz diğeri kış için olmak üzere ikişer kıyafet ve günlük erzak verilmesi ile ilgili şartlar da vakfiyede kayıt altına alınmıştır.⁸³

İbn Tolun Camii'nin vakfiyesinde eğitim alacak çocukları ifade etmek üzere "eytâm" ibaresine yer verilmiştir. Buradaki kayıtlar yeterince açık olmamakla birlikte bu ibarenin Memlükler dönemi vakfiyelerinde buluşa

81 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/17, 18. Benzer şekilde Sultan Hasan Camii'ne de iki kâriü'l-mushaf tayin edilmiştir. Bunlardan biri sabah namazlarından önce Kur'an'dan bir hizip ve belirli sûreler okuyacak, kıraatin ardından Hz. Peygamber'e salatüselam getirip sultan ve bütün müslümanlar için dua edecektir. Diğer kâri ise cuma namazlarından önce insanlar camiye toplandığında Kur'an tilavet edecek ve tilavetin ardından aynı şekilde dua edecektir. Sultan Hasan Camii vakfiyesinde Kur'an tilaveti, salatüselam ve duanın bütün camilerde adet olduğu üzere icra edilmesinin şart koşulması, bu uygulamanın Memlükler döneminde Kahire camilerinde yaygın bir şekilde sürdürüldüğünü ifade etmektedir (ayrıntılı bilgi için bk. Emin, "Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsir", s. 405-406).

82 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/18.

83 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/17, 18; Abdül'âtî, *et-Ta'lim fi Mısr*, s. 230.

ermemiş çocukları ifade etmek üzere kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁴ Müeddip ve arîf ile ilgili şartlarda onların ahlakî vasıflarının güzel olmasına özel bir vurgu yapıldığı görülmektedir. Buradan hareketle müeddip ve arîfin, çocuklara Kur'ân-ı Kerim, okuma ve yazı yazma eğitimi vermenin yanında onların terbiyeleri ve ahlakî gelişimleri ile de ilgilendiklerini söylemek mümkündür.⁸⁵

Hâzinülkütüp

Vakfiyenin bir bölümünde silinen kısımlar sebebiyle bütün ibareler okunamasa da camiye, kitapları muhafaza etmekle vazifelenirilen bir hâzinülkütüp tayin edildiği anlaşılmaktadır. Bu mansıp sahibine cami vakfından aylık 60 dirhem maaş tahsis edilmiştir. Vakfiyede hâzinülkütübün vazifesi, çeşitli ilimlere dair kitapların (*kütüb fi sâiri'l-ulûm*) bulunduğu kütüphanede (*hizânetü'l-kütüb*), bu kitapların muhafazası ve tasnifi ile ilgilenmek olarak belirlenmiştir. Hâzinülkütüp ayrıca, ödünç alınan kitapların takibini yapmak, kaybolup zarar görme ihtimallerine karşı gerekli tedbirleri almak durumundaydı. Bu bağlamda kitapları istifade edebilecek kimselere vermesi, ödünç verdiğinde ise zayi olma ihtimaline karşı belirli bir rehin alması şart koşulmuştur.⁸⁶

Vakfiyedeki ibarelerden hâzinülkütübün, okuma yazma bilen, kayıt tutma ve inşa tekniklerine âşinalığı olan, kütüphanede yer alan kitapların muhtevası hakkında bilgi sahibi olan, onları ait oldukları ilme ve konuya göre tasnif edebilen⁸⁷ ve kitap kültürüne âşina olan bir görevli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Sübkî, *Mu'îdü'n-niam*'da hâzinülkütübün görevlerinin kitapları muhafaza etmek, kitaplardan dağılmış ve yeniden tertibe ihtiyaç duyanları

84 İbrâhim, "Nassân cedidân", s. 152-53, 172-73.

85 Sübkî'nin *Mu'îdü'n-niam*'da "Küttap Muallimi" başlığı altında ele aldığı görevli ile "müeddip" aynı olmalıdır. Sübkî'ye göre küttap mualliminin görevi, çocuklara önce Kur'ân-ı Kerim'i, ardından hadisleri öğretmesi ve onlara Kur'an'ı levhaya yazma kabiliyetini kazandırmasıdır (bk. s. 238-39).

86 *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçin*, nr. 3/17, 18; Neşşâr, *Tarihu'l-mektabât*, s. 83; Swelim, *The Mosque of Ibn Tulun*, s. 219.

87 Kütüphanedeki kitapları tasnif etme işi, muhtemelen hâzinülkütübün en önemli görevlerinden biriydi. Hirschler'in tespitine göre Mısır ve Şam coğrafyasında kitapların tasnifi ve fihristinin hazırlanması için kullanılan farklı usuller bulunmaktaydı. Bu bağlamda Eyyübî Dımaşk'ında kurulan Eşrefiyye Kütüphanesi'nin hâzinülkütübü tarafından hazırlanan fihrist, günümüze ulaşmış olup bu fihristte kitaplar önce alfabetik olarak listelenmiş, ardından her harf altında boyutlarına göre kategorilere ayrılmış ve son olarak da konularına göre tasnif edilmişlerdi (bk. Hirschler, *Medieval Damascus*, s. 64-67).

onarmak, onları ehil olmayan kimselere vermemek ve ödünç verirken zenginlere nazaran kitap temin etmeleri daha zor olan kimseleri öncelemek olduğunu ifade etmiştir. Sübkî, kütüphanedeki kitaplar ödünç verilirken rehin bırakılma şartı koşulması hakkında ise şunları söylemektedir:

Vâkıfın, vakfiyede değerini karşılayacak kadar bir rehin bırakılmadan kitabın vakıf dışına çıkarılmasını yasaklayıcı bir şart koşması çokça karşılaşılan bir durumdur. Bu geçerli ve muteber bir şarttır. Dolayısıyla hâzinülkütüp bir rehin olmaksızın kitabı ödünç vermemelidir.⁸⁸

Muîdü'n-niam'da hâzinülkütüp hakkında verilen bu bilgiler, özel olarak İbn Tolun Camii vakfiyesinde yer alan şartların, genelde ise Memlûk kütüphanelerindeki işleyişin ve hâzinülkütübün görevlerinin anlaşılması bakımından önemli ipuçları sunmaktadır.

İbn Tolun Camii'nde yer alan kütüphane, muhtemelen Memlûkler döneminde caminin yeniden imarı sırasında inşa edilmişti ve vâkıf tarafından kütüphaneye çeşitli ilimlere dair kitaplar vakfedilmişti. Elimizde daha fazla ayrıntı bulunmadığı için vakfiyede geçen çeşitli ilimlerin neler olduğu ve kütüphanedeki kitapların isimleri tespit edilememektedir. Acaba kütüphanede sadece camide tedrisi yapılan fıkıh, hadis, tefsir, tıp, kıraat ve dil ilimlerine dair kitaplar mı bulunuyordu? Bunların dışında kelam, felsefe, mantık, âdâb, tarih ve coğrafya gibi ilimlere dair kitaplar da yer alıyor muydu? Bu ve benzeri soruların, eldeki bilgilerle cevaplandırılması mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte vakfiyede kitapların tasnifi işinin özellikle belirtilmiş olması, kütüphanedeki kitapların sayısının hatırı sayılır bir miktara ulaştığına işaret olarak yorumlanabilir. Camide mansıp sahibi olan ulemanın özellikle de müderrislerin ve öğrencilerin bu kütüphaneden diledikleri şekilde istifade edebilme imkânı buldukları ve kütüphanenin, temelde onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere vakfedildiği söylenebilir. İstinsah edilerek çoğaltılan kitaplar oldukça pahalı olduklarından âlimlerin ve öğrencilerin çoğu bunları edinmekte zorluk çekmekteydiler. Muhtemelen bu sebeple Memlûkler döneminde Kahire'de ilim kurumları, müderrislerine ve öğrencilerine ihtiyaç duydukları kitapları temin etmekte, bunların bakımı ve muhafazasını sağlamak üzere de görevliler istihdam etmekteydiler.⁸⁹

88 Sübkî, *Muîdü'n-niam*, s. 206-207.

89 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 196.

Sââtî

Vakfiyede camiye, saatleri hesaplamayı bilen ve bu iş için camide bulunan aletleri kullanma kabiliyetine sahip olan bir *sââtî* tayin edilmiş ve bu görevliye aylık 80 dirhem maaş tahsis edilmiştir.⁹⁰ Sââtî, muhtemelen ay ve yıldızları gözleyerek zamanın, özellikle de namaz vakitlerinin belirlenmesini konu edinen ilm-i mîkâtî⁹¹ bilen bir vazifelidir.⁹² Dolayısıyla onun, en azından bu konuda belirli bir teorik ve pratik eğitimden geçerek ihtisas sahibi olduğunu söylemek mümkündür.⁹³

Değerlendirme ve Sonuç

İbn Tolun Camii'nde ulemaya tahsis edilen mansıpların tamamını bir arada görmek hem Memlûkler döneminde caminin ulemaya sunduğu imkânların açık bir şekilde görülmesi hem de ortaya çıkan ilim kurumu modelinin daha sağlıklı bir zeminde değerlendirilebilmesi için önemlidir. Ayrıca ulemaya çok sayıda mansıp sunan bir ilim kurumu olarak İbn Tolun Camii, ele alınan dönemde Kahire'de bir istisna mı teşkil ediyordu yoksa çok mansıplı ilim kurumlarının teşekkülü yönündeki güçlü eğilimin bir temsilcisi miydi meselesi de ele alınan dönemde ilim kurumu tasavvurunu anlamak bakımından önem arz etmektedir.

	Mansıp adı	Mansıp sahibi adedi	Aylık tahsisat
1.	Şâfî fıkıh müderrisi	1	200 dirhem
2.	Şâfî fıkıh muîdi	2	160 dirhem
3.	Şâfî fıkıh öğrencisi	30	500 dirhem
4.	Hanefî fıkıh müderrisi	1	200 dirhem
5.	Hanefî fıkıh muîdi	2	160 dirhem
6.	Hanefî fıkıh öğrencisi	30	500 dirhem
7.	Mâlikî fıkıh müderrisi	1	200 dirhem
8.	Mâlikî fıkıh muîdi	2	160 dirhem
9.	Mâlikî fıkıh öğrencisi	30	500 dirhem

⁹⁰ *Vakfiyyetü Hüsâmeddin Lâçîn*, nr. 3/17, 18.

⁹¹ Helvacı – Onat, “İlm-i Mîkât”, s. 133.

⁹² Swelim, Memlûkler döneminde camide, sââtî tarafından kullanılan ve güneş saatinin yer aldığı bir odanın olduğunu belirtmektedir (bk. Swelim, *Ibn Tulun*, s. 170-72).

⁹³ Sübkî, “muvakkit” başlığı altında ele aldığı görevlinin ilm-i mîkât, ilm-i heyet ve özellikle kible yönünün tespiti konusunda bilgi sahibi olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu bağlamda muvakkit ve sââtînin birbirine yakın mesleklere ya da ihtisas alanlarına işaret ettiği söylenebilir (bk. *Muîdû'n-niam*, s. 212-13).

	Mansıp adı	Mansıp sahibi adedi	Aylık tahsisat
10.	Hanbelî fıkıh müderrisi	1	200 dirhem
11.	Hanbelî fıkıh muîdi	2	160 dirhem
12.	Hanbeli fıkıh öğrencisi	30	500 dirhem
13.	Tefsir müderrisi	1	100 dirhem
14.	Tefsir öğrencisi	15	250 dirhem
15.	Hadis şeyhi	1	200 dirhem
16.	Hadis muîdi	1	80 dirhem
17.	Hadis öğrencisi	19	290 dirhem
18.	Hadis dersinin nakibi	1	30 dirhem
19.	Tıp müderrisi	1	100 dirhem
20.	Tıp öğrencisi	10	150 dirhem
21.	Mîâd şeyhi	1	200 dirhem
22.	Mîâdda görevli kâri	1	40 dirhem
23.	Münşid	1	20 dirhem
24.	Kıraat ve nahiv mütesaddiri	1	80 dirhem
25.	Mülakkın	1	60 dirhem
26.	Şeyhüssübha	2	60 dirhem
27.	Müsebbih/zâkir	30	300 dirhem
28.	Hatip	1	120 dirhem + günlük erzak
29.	İmam	1	110 dirhem + günlük erzak
30.	Reisülmüezzinin	2	90
31.	Müezzin	26	702
32.	Kâriü'l-mushaf	1	30 dirhem
33.	Kâriiler	16	?
34.	Müeddip	1	50 dirhem + günlük erzak
35.	Arif	1	30 dirhem
36.	Mektep öğrencisi	50	Günlük erzak
37.	Hâzinülkütüp	1	60 dirhem
38.	Sââtî	1	80 dirhem
	Toplam	319	6,672 dirhem

Tablo 1: İbn Tolun Camii'nde ulemaya tahsis edilen mansıplar

Tabloda görüldüğü üzere Memlükler döneminde İbn Tolun Camii'nde mansıp sahibi olan ulemanın sayısı 300'ün üzerindeydi ve ulemaya, mahiyetleri birbirinden farklı otuz sekiz adet mansıp tahsis edilmişti. İstisnalar olmakla birlikte Memlükler döneminden önce ilim kurumları ve özellikle medreseler çoğunlukla bir müderrise, belirli sayıda muîde ve öğrenciye tahsisat sunmaktaydı. Ayrıca bu medreselerin bazılarında müderrislerin farklı ilimleri bir arada okuttuğu bilirse de onlar muhtemelen çoğunlukla yalnızca fıkıh dersi vermek üzere tayin edilmekteydiler.⁹⁴ Bu bağlamda İbn Tolun Camii, İslam ilim kurumları tarihinde farklı bir tecrübe ortaya koymaktadır. Zira Memlükler döneminde İbn Tolun Camii'nin vakfı kurulmadan önce dört fıkıh mezhebinin yanında tefsir, hadis, tıp, kıraat ve nahiv gibi ilimler için ayrı ayrı dersler ve mansıplar sunan kurumların sayısı oldukça azdır.

Tespit edilebildiği kadarıyla bu tür ilim kurumlarının ilk örneği, İbn Tolun Camii'nin vakfı kurulmadan yaklaşık yarım asır önce Bağdat'ta inşa edilen Müstansırıyye Medresesi'dir. 631 (1234) yılında kurulan bu medrese, dört fıkıh mezhebi, hadis, tıp, nahiv ve kıraat ilimleri için dersler ve mansıplar sunmaktaydı.⁹⁵ Kahire'de ise bu kurumların ilk örneği, İbn Tolun

94 Makdisi'ye göre müderris, bir mescidin veya medresenin var olan tek kürsüsünü elinde bulduran hukuk hocasıdır (Makdisi, "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri", s. 213). Zengiler ve Eyyübiler döneminde Dımaşk'ta inşa edilen medreselerin de tek bir müderrisi vardı. Bunun tek istisnası Hanefiler ve Şâfiiler için ortak inşa edilen üç medresedir ki bu medreselere biri Hanefî diğeri Şâfiî olmak üzere iki müderris tayin edilmekteydi (ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz, *Zengî ve Eyyübi Dımaşk'ında Ulema*, s. 73-114). Eyyübiler döneminde Kahire'de bulunan medreselerin de çoğu tek bir müderris mansıbına sahiptir. Yalnızca dört medrese birden fazla fıkıh mezhebi için inşa edilmiştir ki bunların biri Şâfiî-Mâlikî, ikisi Şâfiî-Hanefî ve biri de dört fıkıh mezhebi için Eyyübiler döneminin sonlarında kurulan Sâlihiyye Medresesi'dir (ayrıntılı bilgi için bk. Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt*, s. 187-375).

95 Makdisi, İslam eğitim müesseselerini dışlayıcı olanlar ve olmayanlar şeklinde ikili bir tasnife tâbi tutmuş, bunlardan birincisi ile tek bir fıkıh mezhebine tahsis edilen ve sadece bu fıkıh mezhebinin mensuplarını kabul eden müesseseleri, ikincisiyle ise bir mezhep sınırlaması olmaksızın bütün ilimlere ve ilim ehline açık olan müesseseleri kastetmiştir. Cami dışlayıcı olmayan, medrese ise dışlayıcı bir müessese olarak bu tasnifte yerini almıştır. Makdisi'ye göre Bağdat'ta Müstansırıyye Medresesi'nin kuruluşuyla eğitim müesseselerinin gelişiminde tam bir daire elde edilmiştir. Buna göre önce dışlayıcı olmayan eğitim kurumları olarak camiler varken daha sonra dışlayıcı olan medreseler gelmiş ve nihayetinde Müstansırıyye Medresesi ile birlikte yeniden dışlayıcı olmayan müessese modeline dönmüş, fakat dışlayıcı olan medresenin özelliklerinden de istifade edilmiştir. Çünkü Müstansırıyye Medresesi, tıpkı medrese öncesinde camilerde görüldüğü üzere bütün Sünnî fıkıh mezheplerinin öğrencilerine açtı, ancak içerisinde her bir fıkıh mezhebi kendi dışlayıcı alanına sahipti ve her bir fıkıh mezhebinin temsil eden dört fıkıh kürsüsü bulunmaktaydı (ayrıntılı bilgi için bk. Makdisi, "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri", s. 206-13, 255).

Camii'nin vakfı kurulmadan kısa bir süre önce 684 (1285) yılında inşa edilen Mansûriyye Külliyesi'dir. Bu kurum dört fıkıh mezhebinin yanı sıra hadis, tefsir ve tıp ilimleri için dersler ve mansıplara sahipti. Dolayısıyla sunduğu dersler ve mansıplar bakımından İbn Tolun Camii'nde görülen ilim kurumu modelinin, caminin vakfı kurulmadan kısa bir süre önce ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu model daha sonra Erken Memlûk dönemi boyunca Hâkim Camii, Nâsriyye Medresesi, Şeyhûniyye Hankahı ve Sultan Hasan Camii gibi ilim kurumlarında bazı değişikliklerle beraber uygulanmaya devam edecektir.

	Dört fıkıh mezhebinin müderrisleri	Hadis şeyhi	Tefsir şeyhi	Tıp müderrisi	Kıraat ve nahiv müderrisi	Mîâd şeyhi
Müstansiriyye Medresesi (631/1234) ⁹⁶	+	+		+	+	
Sâlihiyye Medresesi (641/1243-4) ⁹⁷	+					
Mansûriyye Külliyesi (684/1285) ⁹⁸	+	+	+	+		+
İbn Tolun Camii (697/1298)	+	+	+	+	+	+
Hâkim Camii (703/1303) ⁹⁹	+	+			+	+
Nâsriyye Medresesi (703/1303) ¹⁰⁰	+	+				
Şeyhûniyye Hankahı (756/1355) ¹⁰¹	+	+			+	
Sultan Hasan Camii (762/1361) ¹⁰²	+	+	+	+	+	+

Tablo 2: Çok mansıplı ilim kurumu modelinin teşekkülü

96 Avvâd – Cevâd, *el-Medresetü'l-Müstansiriyye*, s. 71-74.

97 Makrîzî, *el-Hitat*, IV/2, s. 485-90.

98 Makrîzî, *el-Hitat*, IV/2, s. 513-20.

99 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 58-60; Makrîzî, *el-Hitat*, IV/1, s. 114-16.

100 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 41-52; Makrîzî, *el-Hitat*, IV/2, s. 524-30.

101 Makrîzî, *el-Hitat*, IV/2, s. 760-64.

102 Emin, "Mesârîfî evkâfi's-Sultân el-Meliki'n-Nâsır", s. 339-449.

Bahsi geçen modelin uygulandığı ilim kurumlarının vakıfları çoğunlukla sultanlar tarafından kurulmuştur. Dolayısıyla ulemaya yüzlerce mansıp sunan ve çok sayıda dersin düzenlendiği bu tür büyük ilim kurumlarının kurulması ve finanse edilmesi sultanların desteği ile mümkün olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Memlûkler döneminde Kahire’de onlarca ilim kurumunun varlığı bilinmekle birlikte İbn Tolun Camii gibi çok sayıda ders ve mansıba sahip olan prestijli ilim kurumları sınırlı sayıdadır.

İbn Tolun Camii’nin Memlûkler döneminde Kahire’de bulunan ilim kurumları arasındaki yüksek konumu, inşâ ve tabakat eserleri üzerinden de takip edilebilir. Kalkaşendî (ö. 821/1418), *Subhu’l-a’şâ*’da sultanın yalnızca çok önemli ve yüksek dereceli müderrislik mansıplarının tayinini yaptığını belirttikten sonra İbn Tolun Camii’ndeki müderrisliklerin de bu kapsamda yer aldığını ifade etmektedir.¹⁰³ Bir başka inşâ eseri olan *es-Sagrü’l-bâsim*’de de ulemanın tayin edildiği dinî vazifelerin anlatıldığı bölümde, İbn Tolun Camii’ndeki müderrislik makamının Şâfiî kâdılkudatına tahsis edildiği kaydedilmiştir.¹⁰⁴ Bu bağlamda Memlûkler döneminde Kahire kâdılkudatlığı yapmış âlimlerin biyografileri ve tayin edildikleri ilmî mansıplar tabakatlar üzerinden incelendiğinde İbn Tolun Camii’ndeki müderrisliklerin bunlar arasında önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.¹⁰⁵ Ele alınan dönemde kâdılkudatlık vazifesinin, bir âlimin tayin edilebileceği en önemli mansıp olduğu dikkate alındığında kâdılkudatlıkla İbn Tolun Camii’ndeki müderrislikler arasında kurulan hususi ilişki, caminin bir ilim kurumu olarak prestijini gösteren karinelere biri olarak değerlendirilebilir.

İbn Tolun Camii, Memlûkler döneminde kurulan vakfı sayesinde birden fazla ilmin tedris edildiği, ulemaya eğitimle ve dinî vazifelerle ilgili çok sayıda mansıbın tahsis edildiği bir ilim kurumu haline gelmiştir. İbn Tolun Camii’nde görülen ilim kurumu modeli ile ilgili vurgulanması gereken önemli hususlardan biri, farklı ilimlerin bir kurumda tedris edilmesini mümkün kılan bu modelin, ulemaya dikkate değer bir ilmî ve sosyal çevre

103 Kalkaşendî, *Subhu’l-a’şâ*, III, 409.

104 Sahnâvî, *es-Sagrü’l-bâsim*, I, 407. İbare şu şekildedir: “تدریس جامع ابن طولون وكان مضافاً”
”لقاضي القضاة الشافعية”.

105 Erken Memlûk döneminde Kahire kâdılkudatlarının tayin edildiği ilmî mansıpları tespit etmeye çalışan Joseph Escovitz özellikle Hanefî kâdılkudatlarının önemli bir kısmının İbn Tolun Camii’nde müderrislik yaptıklarını belirlemiştir. Ancak Sahnâvî’nin eserindeki bilgilere erişemediğinden olsa gerek camideki müderrislik mansıbı ile kâdılkudatlık mansıbı arasında hususi bir ilişki olmadığını iddia etmiştir (bk. Escovitz, *The Office of Qâdî al-Qudât*, s. 199-201; Kahire kâdılkudatlarından İbn Tolun Camii’nde mansıp sahibi olanların bir listesi için bk. Midilli, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessesesi*, s. 170-72).

sağlamış olduğudur. Camideki derslere katılan çok sayıda müderris ve öğrencinin birbirleri ile irtibat kurdukları, ilmî müzakerelerde buldukları ve birbirlerinin derslerinden, eserlerinden ve çalışmalarından istifade ettikleri düşünülebilir ve bu oldukça muhtemeldir. Bu bağlamda İbn Tolun Camii gibi birden fazla derse ve mansıba sahip olan ilim kurumlarının, âlimlerin birbirleri ile şahsî, ilmî ve meslekî bağlar kurabilmeleri için yeni ve önemli imkânlar sunduğu söylenebilir.

İbn Tolun Camii'ndeki mansıp sahiplerinin tahsisatı ise iki düzeyde yorumlanabilir. Bunların birincisi, camideki mansıpların kendi aralarında tahsisat miktarları bakımından derecelenmesi ve bu bağlamda değerlendirilmeleridir. Buna göre en yüksek tahsisatı aylık 200 dirhemle fıkıh müderrisleri, hadis şeyhi ve mîâd şeyhi almaktadır. Tefsir ve tıp müderrisi aylık 100 dirhem maaş alırken fıkıh ve hadis derslerinin müdleri ile kıraat ve nahiv mütesaddirinin aylık tahsisleri 80 dirhemdir. Mülakkın ve şeyhüssübha ise aylık 60 dirhem maaş almaktadırlar. Bu miktarların ele alınan dönemde ilimler arasında bir hiyerarşiye işaret edip etmediği tartışmaya açık olmakla birlikte camideki mansıpların kendi aralarındaki derecelenmelerine dair bir veri sundukları söylenebilir.

İbn Tolun Camii'ndeki mansıp sahiplerinin tahsisat miktarları ile Memlûkler döneminde Kahire'de yer alan diğer ilim kurumlarındaki mansıp sahiplerinin tahsisat miktarlarının mukayese edilmesi ise bir başka değerlendirme alanı sunmaktadır. Buradan yola çıkarak İbn Tolun Camii'ndeki mansıpların, Memlûkler döneminde Kahire'de bulunan diğer ilim kurumlarındaki mansıplara kıyasla konumu tartışılabilir. Ancak bu mukayesenin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için dirhem değerinin Memlûkler dönemi boyunca gösterdiği dalgalanmaların dikkate alınması gerekmektedir. Bunun yanı sıra farklı vakfiyelerde farklı para birimlerinin (*dirhem nukra*, *dirhem fülûs* vb.) kullanıldığı bilinmekte ve bunların birbirlerine dönüştürülmeleri ayrı bir problem teşkil etmektedir. Ayrıca vakfiyede belirlenen miktarların enflasyona ya da vakfın gelirlerindeki artma ve azalmalara göre ne ölçüde değişime uğradığını da takip etmek çoğu zaman mümkün olmamaktadır.¹⁰⁶ Buna rağmen birbirleri ile yakın zamanda inşa edilmiş bazı ilim kurumlarının ulemaya sunduğu tahsisat miktarları, bahsi geçen problemler akılda tutulmak kaydıyla mukayese edilebilir. Mesela İbn Tolun Camii'nin vakfının kuruluşundan altı yıl sonra inşa edilen Nâsiriyye Medresesi'nde dört fıkıh mezhebinin müderrisleri 200'er dirhem maaş almaktaydı. Bu, İbn Tolun Camii'ndeki fıkıh müderrislerinin tahsisatı ile aynıdır. Aynı

106 Berkey, *The Transmission of Knowledge*, s. 77.

medresenin hâzinülkütübü aylık 30 dirhem maaş alırken İbn Tolun Camii'ndeki hâzinülkütübe bunun iki katı maaş tahsis edilmiştir.¹⁰⁷ Benzer şekilde İbn Tolun Camii'nin vakfının kuruluşundan altı yıl sonra yeniden imar edilen ve kendisi için yeni bir vakıf kurulan Hâkim Camii'nde dört fıkıh mezhebinin müderrisleri aylık 130'ar dirhem, her bir mezhebin dersi için tayin edilen iki muîd ise 50'şer dirhem maaş almaktaydılar. Bu miktarların, İbn Tolun Camii'ndeki fıkıh müderrislerinin 200, muîdlerin ise 80'er dirhem olan aylık maaşlarına kıyasla daha az olduğu görülmektedir.¹⁰⁸ Hâkim Camii'nde aylık 130 dirhem maaş alan miâd şeyhi, 30 dirhem alan nahiv müderrisi ve yine 30 dirhem alan mülakkın da İbn Tolun Camii'ndeki emsallerine göre daha az tahsisat almaktaydılar. Daha önce de değinildiği üzere dönemin sultanının emri ile vakıfları kurulan Nâsırıyye Medresesi ve Hâkim Camii, İbn Tolun Camii gibi birden fazla derse ve mansıba sahip olan Kahire'nin önde gelen ilim kurumlarından. İbn Tolun Camii'ndeki mansıplara ayrılan tahsisatın bu iki kurumdaki mansıplara ayrılan tahsisat ile aynı ya da daha fazla olduğu tespit edilebilmektedir. Dolayısıyla bu veriler, İbn Tolun Camii'nin, en azından vakfının kurulduğu VII. (XIII.) yüzyılın sonu ile VIII. (XIV.) yüzyılın başlarında Kahire'nin önemli ilim kurumlarından biri olduğu bulgusunu destekler niteliktedir.

İbn Tolun Camii'nin serüveni, Memlükler döneminde Kahire'deki ilim kurumları hakkında iki temel eğilimi göstermesi bakımından önemlidir. Bunların birincisi, ele alınan dönemde Memlük coğrafyasında bazı önemli camilerin giderek artan bir şekilde vakıf-temelli ilim kurumları haline gelmesidir. Bu camiler, henüz kuruluşlarından ya da yeniden imar edilmişlerinden itibaren vakıflarla desteklenen birer ilim kurumu olarak tasarlanmışlardır. Bu yönleriyle camideki belirli bir sütuna ya da mekâna farklı vâkıflar tarafından dersler vakfedilmesi şeklindeki uygulamanın yaygın olarak görüldüğü Mısır'daki Amr b. Âs Camii ya da Dımaşk'taki Emeviyye Camii gibi camilerden farklılık arz etmektedirler. Zira bu örneklerde camilerdeki belirli ders halkalarına vakıflar yapılmakta, caminin kendisi bir ilim kurumu olarak vazedilmemektedir. İbn Tolun Camii'nde ise bizzat caminin vakfı onu bir ibadet mahalli olmanın ötesinde bir ilim kurumu olarak sunmaktadır ve İbn Tolun Camii, bu tür ilim kurumlarının Kahire'deki erken ve en önemli örneklerinden biridir. Daha sonra Kahire'de Hâkim Camii, Sultan Hasan Camii ve Müeyyed Camii gibi camiler bu modelin takipçisi olmuşlardır.

İkinci eğilim ise sultanlar ve önde gelen emîrler tarafından kurulan, içerisinde dört fıkıh mezhebi başta olmak üzere hadis, tefsir, tıp, kıraat ve nahiv

107 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 47.

108 Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXII, 59.

gibi ilimlerin tedris edildiği ve bu ilimlerde ihtisas sahibi olan ulemaya mansıpların sunulduğu ilim kurumlarının teşekkülüdür. Bu kurumlar hem fizikî boyutları hem vakıflarının zenginliği hem de sundukları dersler ve mansıpların çeşitliliği bakımından Kahire'deki emsallerinden daha büyüktüler ve muhtemelen onlar arasında daha yüksek bir konuma sahiptiler. İbn Tolun Camii de şehirdeki bu önemli ilim kurumlarından biriydi.

İbn Tolun Camii'nin günümüze ulaşan vakfiyesi, Memlükler döneminde Kahire'de ilim kurumlarının işleyişi ve ulemanın ilmî-meslekî pratiklerini anlamak adına önemli bir kaynak konumundadır. Bu bağlamda vakfiyede her bir dersin müderrisinin dersini hangi usule bağlı kalarak sürdüreceğine dair bazı şartların belirlenmesi ve öğrencilerin tahsisatının paylaşılması işinin müderrise bırakılması gibi hususlar dikkat çekmektedir. Ayrıca vakfiyede yer alan dersler ve mansıp sahipleri ile ilgili şartlar, ilimlerle mansıplar arasında kurulan güçlü bir ilişkiye işaret etmektedir. Vakfiyede fıkıh müderrislerinin her birinden, mezhebinin görüşleri ve istikrar kazanmış usullerine göre ders vermesi ve derslerinde mezhebinin delillerini dikkatli bir şekilde sunması istenmekte, tefsir müderrisinin tefsir ilminin yanında irap ve dil ilimlerinde ihtisas sahibi olması şart koşulmakta, hadis şeyhinin hadis ilminde hem rivayet hem dirayet bilgisine sahip olması beklenmekte, kıraat ve nahiv ilimlerinin tedrisi bir arada düşünülmemekte ve bu ders için tek bir müderris tayin edilmektedir. Vakfiyedeki şartlarda ilimlerin usulü ve mesailinin dikkate alındığını, şartların ulemanın mevcut tedris usulleri ve ilmî pratikleri ile uyum içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.

Vakfiyede belirlenen tahsisat miktarları dikkate alındığında fıkıh müderrisliği, hadis şeyhliği ve mîâd şeyhliğinin camideki en yüksek dereceli mansıplar olduğu görülmektedir. Burada mîâd şeyhine verilen önem ve onun fıkıh müderrisi ve hadis şeyhi ile aynı tahsisata sahip olması özellikle dikkat çekicidir. Vaazla karşılaştırıldığında en önemli ayırt edici vasfı bir kitabın takip edilmesi olan mîâdlar, ulema ile toplumu buluşturan, isteyen herkesin katılımına açık olan derslerdi. Mîâdlarda şeyhin yanında belirlenen kitabı şeyhe okuyan bir kâri ve Hz. Peygamber'i metheden şiirler inşad eden bir münşid de bulunmaktaydı. Bir başka deyişle belirlenen bir kitaptan belirli bölümlerin okunması, şeyhin okunan bölümler üzerine kendi ilmî birikimine dayanarak bir ders vermesi ve akabinde münşidin Hz. Peygamberi metheden şiirler inşad etmesi, İbn Tolun Camii'ndeki mîâdın temel unsurlarıydı. Fakih ve müftü olup hadis ve dil ilimlerinde ihtisas sahibi olması şart koşulan mîâd şeyhinin, vasıfları itibariyle de camideki mansıp sahipleri arasında yüksek bir dereceye sahip oluşu dikkat çekmektedir.

İşaret edilmesi gereken bir diğer husus ibadet, tedris ve zikir gibi ulema ve toplum için önem arzeden fiillerin İbn Tolun Camii'nde bir arada yerine getirilmesidir. Bir başka deyişle İbn Tolun Camii, bir cami olması cihetiyle imam, hatip, müezzin ve kâri gibi görevlilere sahip olan şehrin önemli ibadet mahallerinden biriydi. Ancak bunun ötesinde birden fazla ilimde tedris faaliyetinin sürdürüldüğü, ulemanın ilmî mansıplara sahip olduğu ve bu durumun vakıf hukuku çerçevesinde tanzim edildiği bir ilim kurumuydu.¹⁰⁹ Bunlara ek olarak sûfilerden tayin edildiği anlaşılan şeyhüssübha ve müsebbihler aracılığı ile de zikirlerin yapıldığı bir tür sûfi kurumuydu. İbn Tolun Camii, Memlûkler döneminde Kahire'de bir yanda şehir halkının ibadetlerine devam ettiği, bir yanda çocukların müeddip ve arıftan Kur'an ve yazı eğitimi aldığı, bir yanda ulemanın fıkıh, tefsir, hadis, tıp, kıraat ve nahiv derslerini sürdürdüğü, bir yanda mîâd şeyhinin kâri ve münşid ile birlikte şehir ahalisine açık dersler verdiği, bir yanda müderrislerin ve öğrencilerin kütüphaneden kitaplar ödünç alıp okuduğu, bir yanda kârilerin Kur'an tilavetinde bulunduğu, bir yanda sûfilerin şeyhüssübhanın nezaretinde zikir yaptığı ulemanın ve toplumun farklı unsurlarını bir araya getiren çok fonksiyonlu bir ilim kurumuydu.

İbn Tolun Camii'nde ulemaya mahiyetleri birbirinden farklı otuz sekiz mansıp tahsis edilmiştir ve mansıp sahiplerinin sayısı 300'ü aşmaktadır. Bu durum, Memlûkler döneminde Kahire'de bir caminin ulemaya sunabileceği mansıpların çeşitliliğini ve mansıp sahiplerinin sayısının çokluğunu göstermesi bakımından özellikle dikkat çekicidir. Bu makalede İbn Tolun Camii ve vakfiyesi üzerine yapılan inceleme ve yorumlar, Memlûkler döneminde ilim kurumu dendiğinde işaret edilen müessesenin yalnızca medrese olmadığını ve Kahire'deki bazı büyük camilerin, sultanlar ve yüksek rütbeli emîrlere tarafından kurulan vakıflar aracılığı ile ulemaya dersler ve mansıplar sunan önemli ilim kurumları haline geldiğini ortaya koymaktadır.

109 Bu tespit, İbn Tolun Camii'ndeki ilmî faaliyetlerin tamamının vakfiye ile tanzim edildiği ve vakıf tarafından desteklendiği şeklinde anlaşılmalıdır. Mesela Süyûtî (ö. 911/1505) caminin vakfiyesinde yer alan derslerden bağımsız olarak İbn Tolun Camii'nde hadis imla meclislerini düzenlemiştir (Süyûtî, *et-Tehaddüs bi-nîmetillâh*, s. 88-89). Ancak bu durum, İbn Tolun Camii için olduğu kadar diğer ilim kurumları ve medreseler için de geçerlidir. Bir başka deyişle Memlûkler döneminde vakıflardan bağımsız derslerin düzenlendiği mekânlar yalnızca camiler değildir. Bu bağlamda Belevî'nin (ö. 780/1378) Kahire'deki bazı medreselerde aldığı dersler dikkate değerdir. Endülüs'ten hac yolculuğu ve ilim tahsili için çıktığı seyahat sırasında kısa bir süre Kahire'ye uğrayan Belevî, burada İmam Şâfiî Türbesi'nin yanındaki medresede ve Nâsriyye Medresesi'nde bu kurumların vakıfları tarafından desteklenen derslerden bağımsız olarak çeşitli âlimlerden dersler almış, kitaplar okumuş ve bu kitapların icazetlerini almıştır (bk. Belevî, *Tâcü'l-mefrik*, I, 226-30, 236).

Bibliyografya

- Abdül'âtî, Abdülganî Mahmûd, *et-Ta'lim fi Mısr zemene'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Kahire: Dârü'l-maârif, t.y.
- Abdül'âtî, Abdülganî Mahmûd, "Hüccetü vakfi's-Sultân el-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî", *et-Ta'lim fi Mısr zemene'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik* içinde, s. 331-48.
- Avvâd, Korkîs – Mustafa Cevâd, *el-Medresetü'l-Müstansırıyye*, Beyrut-London: Dârü'l-verrâk, 2008.
- Aynî, Bedreddin, *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân: Asru selâtini'l-Memâlik*, I-V, nşr. Muhammed Muhammed Emin, Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâik'l-kavmiyye, 2010.
- Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-hicre*, nşr. D. S. Richards, Beyrut: Matbaatü Müesseseti Hasib Dirgâm ve evlâdih, 1419/1998.
- Behrens-Abouseif, Doris, "İbn Tolun Camii", *DİA*, 1999, XX, 416-18.
- Belevî, Abdullah b. Muhammed, *Sîretü Ahmed b. Tolûn*, nşr. M. Kürd Ali, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, t.y.
- Belevî, Hâlid b. İsâ, *Tâcü'l-mefrik fi tahliyeti ulemâ'l-meşrik*, nşr. Hasan es-Sâih, I-II, Muhammediye: İhyâü't-türâsi'l-İslâmî, t.y.
- Berkey, J., *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, Seattle: Washington University Press, 2001.
- Berkey, J., *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, çev. İsmail Eriş, İstanbul: Klasik Yayınları 2015.
- Berkey, J., *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education*, Princeton: Princeton University, 1992.
- Cermî, İbrâhim Muhammed, *Mu'cemü ulûmi'l-Kur'ân*, Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1422/2001.
- Chamberlain, M., *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam (1190-1350)*, çev. Büşra Kaya, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Çakan, İsmail L., "Dirâyetü'l-hadis", *DİA*, 1994, IX, 366-67.
- Emîn, Muhammed Muhammed, *el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fi Mısr: 648-923/1250-1517*, Kahire: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, 1980.
- Emîn, Muhammed Muhammed, *Fihristü vesâiki'l-Kâhire hattâ nihâyeti asri selâtini'l-Memâlik*, Kahire: Ma'hedü'l-ilmiyyi'l-Fransî li'l-âsâri's-şarkıyye bi'l-Kâhire, 1981.
- Emîn, Muhammed Muhammed, "Mesârifü evkâfi's-Sultân el-Melikî'n-Nâsir Hasan b. Muhammed b. Kalâvûn alâ mesâlihi'l-kubbe ve'l-Mescidi'l-câmi' ve'l-medâris ve mektebi's-sebil bi'l-Kâhire", İbn Habîb el-Halebî, *Tezkiretün-nebîh fi eyyâmi'l-Mansûr ve benîh* içinde, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, Kahire 1976-86, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âme li'l-kitâb, 1986, III, 339-49.
- Emiroğlu, Nagihan, "Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37 (2017): 33-70.
- Escovitz, Joseph H., *The Office of Qâdî al-Qudât under the Bahri Mamluks*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1984.
- Haarmann, U., "Mamluk Endowment Deeds as a Source for the History of Education in Late Medieval Egypt", *al-Ebath*, 28 (1980): 31-47.

- Helvacı, Mustafa – Yavuz Onat, “İlm-i Mikât”, *DİA*, 2000, XXII, 133-34.
- Hirschler, K., *Medieval Damascus: Plurality and Diversity in an Arabic Library: The Ashrafiya Library Catalogue*, Edinburgh: Edinburgh University, 2016.
- İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzatü'l-behiyyetü'z-zâhire fi hutati'l-Muizziyyeti'l-Kâhire*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, Kahire: Mektebetü'd-dâri'l-Arabiyye li'l-kitâb, 1417/1996.
- İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1384/1964.
- İbn Dokmak, *el-İntisâr li-vâsıtatı ikdi'l-emsâr*, nşr. Carl Vollers, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1992.
- İbn Dokmak, *en-Nüfhatü'l-miskiyye fid-devleti't-Türkiyye*, nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Sayda: el-Mektebetü'l-asriyye, 1420/1999.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, nşr. Ahmed Abdülkâdir eş-Şâzelî, I-XXVII, Ebûzabî: el-Mecmaü's-sekâfi, 1424/2003.
- İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürrerü'l-kâmine*, nşr. M. Seyyid Câdelhak, I-IV, Kahire: Dârü'l-kütübî'l-hadise, t.y.
- İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühûr*, nşr. M. Mustafa, I-V, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmelil-kitâb, 1982.
- İbn Kâdi Şühbe, *et-Târîh*, nşr. Adnân Derviş, I-IV, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-ilmüyyü'l-Fransî li'd-dirâsâti'l-Arabiyye, 1977-97.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Cîze: Hecer li't-tubâa ve'n-neşr ve't-tevzî' ve'l-îlân, 1417-20/1997-99.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- İbn Tağrıberdî, *el-Menhelüs-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi*, nşr. Muhammed Muhammed Emin, I-XIII, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmelil-kitâb, 1984-2009.
- İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XVI, Kahire: Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, t.y.
- İbnü'l-Cey'ân, Şerefeddin Yahyâ b. Şâkir, *et-Tuhfetüs-seniyye bi-esmâ'il-bilâdi'l-Mısriyye*, Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1394/1974.
- İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd ilâ esne'l-makâsîd*, nşr. J. Justus Witkam, Leiden: Ter Lugt Pers, 1989.
- İbrâhim, Abdüllatif, “Nassân cedidân min vesikati'l-Emîr Sargatmîş”, *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, 27 (1965): 121-58; 28 (1966): 143-200.
- İnanç, Yonis, *Teşekkül Sürecinde Nahiv-Kiraat İlişkisi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin v.dğr., I-XV, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1407/1987.
- Kılıç, Hulusi, “Belâgat”, *DİA*, 1992, V, 380-83.
- Leiser, G., *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisun 495-647/1101-1249* (doktora tezi), University of Pennsylvania, 1976.
- Leiser, G., “Medical Education in Islamic Lands from the Seventh to the Fourteenth Century”, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 38/1 (1983): 48-75.

- Little, Donald P., "The Use of Documents for the Study of Mamluk History", *Mamluk Studies Review*, 1 (1997): 1-13.
- Makdisi, G., *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981.
- Makdisi, G., "The Scholastic Method in Medieval Education: An Inquiry into Its Origins in Law and Theology", *Speculum*, 49/4 (1974): 640-61.
- Makdisi, G., "Onbirinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri", *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007, s. 203-72.
- Makdisi, G., *İslâm'ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı'da Beşeri Bilimler*, çev. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.
- Makdisi, G., *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Makrîzî, *el-Hıtat: el-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, nşr. Eymen Fuâd Seyyid, I-IV, London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1434/2013.
- Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. M. Abdülkâdir Atâ, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1417/1997.
- Midilli, Muhammet Enes, *Erken Memlûk Döneminde Bir İlmî Müessese: İbn Tolun Camii (1296-1382)* (yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Muhanna, E., *The World in a Book: Al-Nuwayri and the Islamic Encyclopedic Tradition*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Neşşâr, Seyyid Seyyid, *Târihu'l-mekdebât fî Mısr: el-Asrû'l-Memlûki*, Kahire: ed-Dârü'l-Mısrîyyetü'l-Lübnâniyye, 1413/1993.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, nşr. Necîb Mustafa Fevâz – Hikmet Kışlı Fevâz, XXXII, nşr. İbrâhim Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2004.
- Özafşar, Mehmet Emin, "Zühd ve Rekâik", *DİA*, 2013, XLIV, 535-37.
- Özkan, Halit, *Memlûklerin Son Asrında Hadis: Kahire (1392-1517)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Pedersen, J., "Masdjid", *EI: First Encyclopaedia of Islam*, Leiden: E.J. Brill, 1987, V, 354-76.
- Raymond, A., "al-Maqrîzî's Khitat and the Urban Structure of Mamluk Cairo", *Mamluk Studies Review*, 7/1 (2003): 145-67.
- Safedî, *A'yânü'l-asr*, nşr. Ali Ebû Zeyd v.dğr., I-IV, Beyrut-Dımaşk: Dârü'l-fıkr, 1418/1998.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Sahmâvî, Şemseddin Muhammed, *es-Sagrü'l-bâsim fî snâati'l-kâtib ve'l-kâtım*, nşr. Eşref M. Enes, I-II, Kahire: Dârü'l-kütüb ve'l-vesâikr'l-kavmiyye, 1430/2009.
- Shaaban, M. Hafez, *Piety and Power: Pious Endowments in the Bahri Mamluk Period, 1250-1382* (yüksek lisans tezi), The American University in Cairo, 2015.
- Sübkî, Tâceddin, *Mu'idün-niâm: Makam ve Meslek Ahlâkı*, çev. Harun Yılmaz – Muhammet Enes Midilli, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

- Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara fî târihi Mısr ve'l-Kâhire*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-II, Kahire: Dâru İhyâ'î'l-kütübî'l-Arabıyye, 1387/1967.
- Süyûtî, *et-Tehaddüs bi-ni'metillâh*, nşr. E. M. Sartain, Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Swelim, T., *The Mosque of Ibn Tulun: A New Perspective* (doktora tezi), Harvard University, 1994.
- Swelim, T., *Ibn Tulun: His Lost City and Great Mosque*, Kahire: The American University in Cairo Press, 2015.
- Tüçibî, *Müstefâdü'r-rihle ve'l-iğtirâb*, nşr. Abdülhâfız Mansur, y.y.: ed-Dârü'l-Arabıyye li'l-kitâb, t.y.
- Vakfiyyetü Hüsâmeddîn Lâçîn (21 Rebüülâhir 697)*, Dâru'l-vesâiki'l-kavmiyye, Mecmûatü'l-Mahkemeti's-şer'iyye, nr. 3/17, 18.
- Yılmaz, Harun, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yiğit, İsmail, "Hitat", *DİA*, 1998, XVII, 401-402.
- Zehebî, *Mu'cemü şüyühiz-Zehebî*, nşr. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmıyye, 1410/1990.

An Institution of Learning in the Mamluk Period: The Mosque of Ibn Tūlūn and Its Stipendiary Positions for Ulama

The city of Cairo in the Mamluk period was home to numerous educational institutions that offered courses and stipendiary positions (*manşibs*) to ulama. In this period, some of the great mosques in the city had become waqf-based learning institutions through the waqfs founded by the sultans and high-ranking amirs. The Mosque of Ibn Tūlūn, one of these early mosques, was built by Aḥmad b. Tūlūn in 265 (879) in the Tūlūnid city of Qatā'î. After remaining in a dilapidated state during the Ayyūbid and the early Mamluk periods, the mosque was rebuilt at the end of the 7th (14th) century by al-Malik al-Manşūr Ḥusām al-Dīn Lāçīn, the Mamluk sultan. The endowment deed (*waqfiyya*), which turned the mosque into a prominent learning institution in Mamluk Cairo, was established during the rebuilding process. This article explores the waqf, lessons taught in the mosque, manşibs assigned to ulama in the waqfiyya, definitions of these manşibs, relations established between manşibs and sciences, and the effect of these manşibs on the ulama's scholarly and professional activities.

Having survived through the present, the waqfiyya of the Mosque of Ibn Tūlūn is a critical source for understanding the organization of learning institutions and scholarly professional practices of ulama in the Mamluk period. According to the waqfiyya, the courses about the four schools of law (*madhhabs*), together with the courses in tafsīr, ḥadīth, medicine, mī'ād, qirā'a, and naḥw, were organized in the mosque. Additionally, manşibs related to educational and religious duties, such as mudarris of fiqh, mu'īd, shaykh of tafsīr, shaykh al-ḥadīth, naqīb, mudarris of medicine, shaykh of mī'ād, munshid/mādiḥ, mutaşaddir al-qirā'a and naḥw,

mulaqqin, shaykh al-subḥa, musabbiḥ/dhākir, khaṭīb, imām, ra'īs al-mu'adhdhinīn, mu'adhdhin, qārī, mu'addib, 'arīf, khāzin al-kutub, sā'atī, were given to ulama. This article endeavors to identify the meanings of these manşibs by inquiring into the waqfiyya; further, the article also considers surviving waqfiyyas from the educational institutions in Mamluk Cairo, the information in the Mamluk sources, and the discussions on the definitions of manşibs in modern literature. Furthermore, the monthly stipends paid to manşib-owners have been detected through the waqfiyya. Based on this information, this article shows how the manşibs in the Mosque of Ibn Ṭulūn were comparatively ranked.

Moreover, the clauses in the waqfiyya related to the qualifications of manşib-owners and the procedures for the courses are compared with the other waqfiyyas of the period. Within the waqfiyya, it is stipulated that the mudarris of fiqh should offer his courses with respect to the legal ideas and the established methods (*al-rasm al-mu'tād*) of his madhhab. It is also expected of the mudarris to present the proofs (*adilla wa barāhīn*) of his madhhab to the students. As for mudarris of tafsīr, he must be an expert of Qur'anic exegesis as well as linguistics and *i'rāb*, while the mudarris of ḥadīth should have the knowledge of both *riwāya* and *dirāya* in the science of ḥadīth. In addition, qirā'a and naḥw are included under a single course, and for this course, only one mudarris, namely *mutaşaddir*, is to be assigned. Based on this information, it is suggested that the principles (*uşūl*) and questions (*masā'il*) of the sciences were taken into consideration while determining the clauses of the waqfiyya, which were consistent with the existing learning practices of the ulama.

The trajectory of the Mosque of Ibn Ṭulūn is significant in terms of discerning the two particular trends of the institutions of learning in Mamluk Cairo. First, some prominent mosques in the city had gradually become waqf-based learning institutions during the period under consideration. These mosques, since their establishment or reconstruction, had been designed as learning institutions supported by waqfs. In this respect, they differ from mosques like the Mosque of 'Amr b. al-Āş in Egypt or the Umayyad Mosque in Damascus, where the practice of endowing courses to a certain column or place in the mosque was common. In these examples, endowments were made only for certain study circles (*ḥalqa*) in the mosques, and the mosque itself was not intended as a learning institution. However, the waqfiyya of the Mosque of Ibn Ṭulūn presents the mosque as a learning institution rather than simply a place of worship. In this respect, the mosque is an early and significant example of such learning institutions in Mamluk Cairo.

The second pattern is the formation of learning institutions, established by the sultans and leading amirs, where courses were taught primarily on the four madhhabs, ḥadīth, tafsīr, medicine, mī'ād, qirā'a, and naḥw, and where manşibs were offered to ulama who were specialists in these subjects. These institutions were larger than their equivalents in Mamluk Cairo in terms of their physical size, the wealth of their waqfs, and the variety of courses and manşibs they offered. Additionally, they probably also occupied a higher position among these institutions. The Mosque of Ibn Ṭulūn was one of the most significant of these learning

institutions in the city. According to the waqfiyya, there were over three hundred manşib-owners in the mosque, and thirty eight different types of manşibs were given to ulama. This information is particularly noteworthy in that it shows the diversity of manşibs that a mosque in Cairo could offer to the scholars in the Mamluk period, as well as the significant number of manşib-owners. Before the Mamluk period, learning institutions, and particularly madrasas, had offered stipends mostly to only one mudarris and to a select number of students. In this context, the Mosque of İbn ülün presents a distinct experience in the history of Islamic learning institutions. Thus, this article evaluates the formation of a learning institution model, as was the case for the Mosque of İbn ülün, in which four madhhabs and more than one science were taught and a large number of manşibs were offered to ulama. In this way, this article attempts to identify the history and context of this institutional learning model, as exemplified by the case of the Mosque of İbn ülün.

Keywords: The Mosque of İbn ülün, mosque, waqfiyya, manşib, ulama, madrasa, Cairo, Mamluks.
